

СТАНИСЛАВ СИВРИЕВ

ХОРАТА СА НАВСЯКЪДЕ

повест за думи, къщи, песни,
звънци и тези, които
са ги създали

Второ преработено издание

Т 95035

кд5

V

с35к

V

3 800000 513657

8

10291/1956

Дядо Илия, приятелю Бешков,
прости ми — за големия дълг
ти посвещавам тази книга!

На бабини тъчеше Стара Сапѣтъка, а на нас —
Незифи Камбурова от Елехѣд. Становете на елех-
чанки бяха ситни и платното от тях излизаше
тънко, бяло като като прясна. Тогава мама бе още
жива — от нея съм запомнил да казва за Не-
зифи:

„Ако платното се прави само със стан и ръце,
всичко платно по света да е сѣ единаво. За-
помени ли шарките със сърце, до сдиране няма да
ти се откъсват...“

Тези думи тя повтаряше по различен начин и
все гледаше към почернялата полица у бабини,
където бяха надиглени грозно червеникави кърпи
за ядене.

Накрая и баба започна да пѣе при Камбурка...

Незифи идваше почти всеки петък „на джумая“.
Познавахме я отдалече по походката. При Ха-
джиниколовия дам тя се отделяше от другите
жени и в къщи настѣвваше оживление. Изсип-
вахме се вкупом на пътната врата да я чака-
ме. Тя раздигляше черния си биниш и подгъваше
ноге на дъсчения кресват. В попуканите ѝ пети
като че бяха се врасли криволиците на черни
коренища. Избелелият чепбер се надвесваше ка-
то котрѣка над правите ѝ вежди. Отмахваше
го с ръка назад и очите ѝ изведнѣж се открива-

ха — насмешливи, с ту проблъсващи, ту губещи се светлинки.

— Нивясто, дай пъстри рухъ да сторим здрав — казваше тя и мама ѝ донасяше пъстри парцалчета.

Незифя ги редеше едно до друго — примижаваше, отдръпваше назад глава, после разместваше „рухъта“ и слизаше от кревата да ги погледне отдалече.

— Накъдето и да се обърнеш, сѐ е боя — говореше тя като песен. — Аллах тѣй е наредил: боя до боя седи и едната на другата дава хубост. И ние тѣй ще ги нагласим на платното, че да не се занечат и едната да дава каматини на другата. Тук ще кладем слънце — слагаше тя на кревата яко жълта басмяна ивица, — но слънце все не бива. Надвечер слънцето заникнува и върху Маврузина чука гори огънь. Виж го сега и огъня.

Тя поставяше до жълтото оранжова ивица и вгълбена в себе си, едва поклащаше глава:

— Денъ дохода, день отхода... Да кладем сега до заникналото слънце темнинка.

Мама ѝ подаваше осукана черна презгуда. Незифя тѣй я опишва, като че мери с пръсти: няма ли да натезжи върху другите цветове. После с едно движение, което напомня поклон, се навежда и опъва черната презгуда до оранжовата ивица. Цветовете оживяват, започват да пулсират като слънчев лъч, неочаквано промъкнал се в сумрачната одая. А Незифя продължава да реди парцалче до парцалче:

— Боя до боя седи и едната на другата дава хубост...

Така тя правеше своя „здрав“, както казваше на модела, а след седмица или две се връщаше с

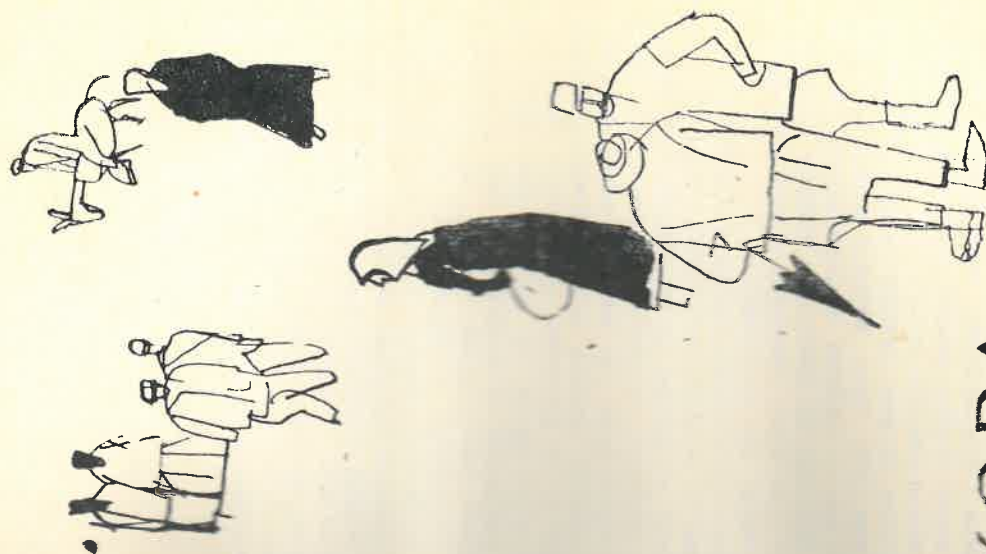
готово платно, мяташе го пряко върху кревата и се усмихваше беззвучно...

Кой в детски години се е замислял за хората! Дори и възрастните често прогущат да направят това. Хората сядат един до друг като парцалчетата на Незифя — всеки със своя багра, със свои житейски промисли, без които животът не би имал необяснимите импулси на своята хармония.

Пески си има среда, с която, макар и отделен, обичува подгизнато. За мене тая среда са хората, които населяват Родопите. Винаги съм се питал откъде иде тяхната дълбока емоционалност в общуването им с планината. Те живеят в издръжките ѝ, с базирите на годишните ѝ времена, в актуалност се пред нея — нещо почти детско има в този външен. Може би е от нечисти, чийто отлавя се в златен над Родопи като второ небе, може би от легендите, които не дават човеку да бъде лъжлив, да го опустоши високомерие.

Живях дните с тези хора, замръзвах и осъмвах в техния свят — примамлив като приказка. С годините много случки и малки истории се налянаха една до друга. Те уж са обикновени, а скритото им неспокойствие дава ли ти да ги забържаш само за себе си!...

Така започнах тази книга.

XOPA

Пеленист рейсът се друсаше и олюляваше по неравния път, в имам чувство, че спусковете на планината бавно се наклоняват на една страна, после се изправят. Сухата дъбова шума още се държеше по клоните — тя бе застинала в мъртва неподвижност, сякаш да подчертае безжизнота на бреговете. Стеблата им, с черни налепи, изцяло се гънаха устремени нагоре, паяжината на тънките им клони се разтваряше в прозрачни въздух. Това бяха първите зимни дни с онова обаяние на светлина, което идеше от близостта на непрекъснатия лед. Тук-там из скалите зеленикави моли ели и хвойни храсти, като че разотваращи, за да извършат пастелната рисунка от по-тъмни ифронции, снежни петна и дълбоки храсталак. Природата живеше своя си живот — вглъбен, изпълнен с несменяната хармония на промените, които не дават зеляното люкуване на лятото да се превърне в досада, пишният празник на есенните пожарища по листата — в умора. Лятото дървешата, и когато нахлуе в тях поток от сокове, и когато умираат, все са млади.

Точно за този неща приказвах с моя съученик Стефан. Той се друсаше на онаяната кожена седалка, където гледате му още се виждаха и планинските клисури — те се отарбяваха една след друга и заставаха отиде ни.

— Дървешата си имат четири сезона, четири красоти, живот с всички цвятине и светлини, а ние? ...

Стефан закона в мене поглед. От дървешата разговорът отиде в хората и ние стоиме един срещу друг, стъпвайки от собствените си въпроси.

На предната седалка, с торба в скута, бе седнал старият Сарин. Притисна се от Девин или Кричим с някаква част за все поведениите текезесарски дарак, който Сарията етнохологично бе нарекъл орташко магаре. Песчинките

под гугмените му цървули скърцаха на скомина, а образото му в косми ухо ни караше да говорим по-тихо. Раменете му, стегнати от коравия шаяк, се разшаваха и той се обърна:

— Ние ли, питаш? Ние си имаме бравди. Гората сечем и себе си сечем...

Наведе глава, погледна ни с едва затаен присмех — първо Стефан, после мене. Тържестуваше.

— Чу ли? — подпря ме с пръст Стефан.

В думите на стария Сария той неочаквано бе намерил отговор на някаква своя мисъл. И неговото лице засия. Нещо ме смути, усетих как пресилен усмивка изкривява лицето ми.

Разговорът бе твърде любопитен за опързания междуселски рейс, в който се бе застоял възкисел дъх от много човешки тела.

Така си и остана недовършен този разговор. Скоростите изхъркаха, хората политнаха напред. Бяхме пристигнали в Широка лъка.

Със Стефан не бях се виждал отдавна и той ме бутна към олющената врата на хоремага. Сложиха пред нас по чашка коняк с резенче лимон и захар на дъното. Моят събеседник отпи и неочаквано помръкна. Очите му се потулиха зад дебелия стъкла на очилата и като отбягваше да ме гледа, зараказва. Бил учител чак в Лесково, а жена му, също учителка, изпатили в другия край на окръга. Горчилката на несправедливостта и тази отделеност от близките му, бяха го напранили болезнен, чувствителен. Гласът му се задави и той, прегъзмогвайки нещо в себе си, откърти с усилие:

— Един инспектор ме мъчи. И да е инспектор — нека ме мъчи, ами е ей такова инспекторче — отгряза той с нокът върха на пожълтелите от пушене показалец.

Въздъхна и замълча.

Трудна беше за прескачане тази пауза! На Стефан, поради равнодушие или каприз, беше му отнето семейството, а аз не познавах самотата на нощите му; съпругата му, разкъсана между работата и своя дом, не бе успяла да спаси забоялото си дете, а моите деца играеха в къщи и ме очакваха. Почувствувах се виновен за съдбата на този човек.

И тъкмо когато говореше за мъртвото дете, един познат протегна безтактно ръка и ме раздруса: наградил

ме бил с орден, с очите си го прочел в Смолянския вестник.

— Остави орден! — магнах с досада.

Стефан се усмихна горчиво:

— За нас останаха радостите на приятелите ни, а ти некаш и тях да ни отнемеш...

Вгледа се в мене — разбра тежкната на думите си и от недоволност се напрани да вървим. На вратата се спря:

— Това сме ние! Най-лесно ни е да наказваме своите...

Той пак стигна ме пакиза и аз знаех за какво.

Навн ни лана хладен вятър — той сякаш проветри мислите ни. Въздухът бе чист, от дърветата падаше вие-детов снежен прахец и уж бе тихо, а ушите ни звънтяха.

— Нещо се надига, пом имаш очи за красотата — наклони се към мене Стефан. — Погледни! Пред нея мога да простя, да забравя. Ела да се качим на връх Перелик. Горе, в жоката, има един самотник пазач. Ще ни нацпи дърва, ще ни сваря чай и с нищо няма да ни оскърби. Там снегът е чист и човек трудно се рещава на лъжа...

Но следващия ден тръгнахме да търсим на връх Кар-лов четни снегове.

СТРИКО СТЕФО ПОСРЕЩА И ИЗПРАЩА

Лампата пука на утаване, мътната и светлина проитрава върху туристическия календар — едното кабарче е паднало и завитият згъл хвърля върху грапавата стена тригълна сянка. Капакът на чайника потраква върху печката, водопроводната тръба пици и от това, макар кухнята на хижата да е топло, усещаме хладна тръпка. Трима ученици от Мадан, на които се иска да изглеждат по-възрастни, подгръват алуминиево канче. Дори и в това те показват достойнството си на планинари.

Лесовъдът Чернев разказва за забравения вече солийски овчар Манолата. Той се вълнува — може би е от шемета на връх Перелик, може би от живописната пещерата, която винаги откриваме под праха на отминалите години.

След една малка пауза Чернев намери завършека на свой разказ:

— Не бе овчар, а овчерище. Див бе и не изчужда на планината...

Останалото трябваше да си представим сами. Наистина — само въображението може да ни даде прелестните усещания за ония вечери из пасищните ятаки, когато Манолата е изпълнявал своя закон: да срещне гостенина с печено шиле. Залутаният в планината овчар по този начин е изживявал влечението си към хората. И бил щастлив, когато замръкналият в неговия ятак му подарял кутия цигари.

Един от присъстващите не разбра и се удиви:

— Ха! Агне за кутия тютюн...

Тогава пазаът на хижата Стефан Пелтеков, който се ослушваше в разговора усмихнат, стана от твърдия креват.

102.91/1966

Тютювет не е за агнето, а да си отиде човекът без бора.

Той вдигна от чайника потропващия капак и в кухнята дъхна на мащерка.

— Баща ми е гощявал с печено, а аз — с чай от поленника.

Така унахаме, че пазаът на хижата „Перелик“ е син на Манолата.

Лицето му сиваше е чукало от камък — масивно, с остри линии. Не е трудно да се открие в него един живот, текъл и обпукан с природата — без суета и прах. В грамадния му ръст има нещо безпомощно. Такъв човек лесно се мами — единственият му начин на живота е да ти даде още веднъж да го измамиш.

Ходил съм много пъти на Перелик. Уж се знаех със стрико Стефо, а все откривам в него по нещо. Самотни дите винаги са били тайна за другите. Понякога ми е непонятна и предаността му към хората, които го посещават — толкова им е всеотдаен, че забравя себе си. В планината е загубил човешката слабост да се показва и благодарност става слушател на другите: те му носят светлите овертани на далечния свят, потънал в ултрамарина отблъд Чернатица и Персенк. Стефан не се накушаваше от този свят — камъкът тежи на мястото си. После съществуваше в мислите на човека е по-хубав, отколкото в оните му.

Наблюдавах го веднъж как забива колове за оградата около живота. Пренасяше обелени ритловици, одялваше крапавици им коси, за да се съчетат една в друга. Ходеше тихо напред — възрастът му бе болешен, но не се оплака.

Никога е бил напълнен човек по този места. Напънал се да вдигне отсечена ела и кръстът го сризал. Когато промито е лонно, болката го пресича. Той се усмихва вишнито, защото го изведете такъв и тога ви изпълва с жалостно чувство.

Вечерта край огъня се поразотбра — беше доволен от работата си.

— Кисно е жордата? — питаше се сам. — Като има ограда, има и стонации. Жордата не дава да я прекратим, а и мене възпират: „Накъде, Стефо? Без работа ли останал?“

Жорда — ритловици за ограда.

В дъсчените капаци на покрива свирукаше остър вятър.
— И водата се обажда... Капка е завъртала хижата. Ще легнеш на нара, ще гледаш мократа дамба на тавана. Не е красиво! Капката яде дървото чрез гниене, яде и дъгара. Набъбне и зейне. Къде отиде тогава трудът ни?...
Стрико Стефо имаше крава, но през лятото тя неочаквано лийса. Попитах го за нея, а той се поколеба какво да отговори. Бяхме сами, далече от хората — погледът ми настояваше и около плътните му устни шавна горчива усмивка:

— Продадох я. Бил съм продавал на туристите млеко, шел съм да забогатяя. Председателят на бетесето ми вика: „Дръж си кравата и толкоз.“ Да я държа, ама той е в Смолян, а аз съм при хорските приказки...

Нощта, в която лесовъдът Чернев разказваше за Манолата, бе лунна и оцъклена. Падналият преди няколко дни сняг бе замръзнал. Елите, разхвърляни из голото било, чернееха като изсечени в земята ями. Могъществото на планината, зеленикавите оттенъци на лунната светлина ни помамиха навън и ние тръгнахме сякаш в света на една недействителност.

Съругата на лесовъда се радваше на откритието си, че замръзналият сняг, както и водата, прави лунна пътека. Златистите отблясъци, в които припламваха смарагдови искри, сочеха все в нас, следваха ни и засдно с нас навлязоха между немите гробни камъни на Мезаркидик.
На връх Чурика се наловихме на хоро — едно странно хоро сред снега, далеч от света! Дали искаме да преизживем самотата или пък бе изблик на онова азартно чувство, когато ти се ще да предизвикваш.

Гайданицата на Стефан ситнеше, но необичайността на това среднощно веселие бе огнела нещо от кротката и разгочителна прелест на гайдата.

На връщане минахме близо до мястото, където преди няколко години Стефан бе заловил хвърлени от чужд смолет парашутисти. До хижата мълчахме, а край печката ни разказа нещо от тая история. Не спомена думата диверсанти — станалото вече бе извън политическата му позиция: минало-заминало и връщане в пречиствия мир спомена...

Тя винаги била работилник в Смолянското горско стопанство. Казали му колко къде са видели непознатите и той тръгнал да ги дари с едно чифте.

А смъртта? — попитахме.

Смъртта може да те намери всякъде.

Но ти сам си я търсил?

Стефо ни погледна косо:

Сетия се аз границарите. Момчетата гледат кучета, а аз помыс в тая граница, а тия сами ми се спетлаха в притока. Поням си! Стефо, срамът на страха не се бере.“

И тръгна.

Казали се на горния етаж да слим. Стефан ни изпрати до протата, кога ни „лъжа нощ“ и се върна. Дървената стая до вестария под позете му.

Съзнанието бе затоплена — устната на печката светеше. Навън сградата бучеше монотонно и черненето на лунния протектор бе изпратило върху нара кръст.

На сутринта напуснахме хижата. Денят бе слънчев и слънцето на солоните на Карабасан бяха се изместили в своята планина. Падналият Юмруччал блестяше в пролетната асиметрия като парче самородно злато.

Стрико припанича. Устна, че не е от слънцето — протекторите са.

Много е аз погрешен и изправен — опита да се усмихне той.

Това ми припомни една случка от лятото. На хижата бяха дошли много хора. Стрико Стефан, шифал, развеселен, искаше да гръмне. Дъщеря му го молеше да остави чифте. Едно момиче, дошло от приказките със златисти зъби, го подкупуваше с усмивка и той не усети как измисли пуната от ръцете му. Когато усети, въздъхна и се върна на гърба.

Планцията се е измислила с хора, а аз, значи, нямам право да ги изправям!

Това ми припомни пък почувствувал, че зад грубоватите черти на този човек се крие разположено към хората сърце. Все заради него той и сега криеше очите си и най-малко бе да не го тревожам с думи.

Миналата есен замръгнах в Устово. В нозете ми цвърташе кал, наоколо бе пусто. Плътен мрак бе задънил долината на Черна река, а отблясъците на улиците крушиха които лениво се олюляваха в локвите, ме изпълваха с тъмностна самота. Шопуркаше противен ноемврийски дъжд и аз имах тъжното усещане, че уличната мътилка прониква вътре в мене.

Пратих едно момче да повика бай Кêчо — видях се с него на площада, нощта бе ме смутила и един разговор с приятел можеше да поправи всичко.

Бай Кêчо беше се прибрал преди години в родния край след дълго запяване из Европа. Големият свят б оставил едва доловима следа в достойнството на походката му, в изправеното му тяло, в склонността му да се шегува образно. Той бе навършил шестдесетте, но в рожецът на очите му нямаше замазан матов отблясък — се смееха, обещаваха неспокойно приплавване на мисълта, разполагаха към човека с аристократичен профил и бели нишки, посипани в мустациите му. В такива хора като него никога не се поселва отблъскващия дух на старческа раяруха — те ни напушат с прани ризи и вътрешен живот който задълго остава в спомена на околните.

Дойде избърснат, с тъмен костюм и вътрешен подвиг пренесе и в мене, дори поисках шумно да изявя изблик си на радост, но все пак беше нощ, валише дъжд и студена тръпка бе обезлюдила селището.

— Ще ме извиниш, че те вдигнах от топлото — казах му като се ръкувахме.

Бай Кêчо задържа ръката ми и с мекота, която напояваше драматическа реплика, отговори:

— Ти си имал свободата пред мен! Има ли от нея по-голяма награда за приятеля? ...

В дън Родопите, веднага подгизнала есенна нощ да те срещне човек с тъмен костюм, за да ти открие, че смисълът на приятелството е в свободата на единия пред другия! ...

Като гурле пазарен следобед срещнах моя стар приятел бай Вълчо. В лицето му, в походката му беше се събрало нещо отпуснато, самодоволно и аз разбрах, че той е пенсионер. Усмивнаше ми се без видима причина, и аз се усмивнах. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си.

Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си.

Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си.

Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си.

Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си.

Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си. Той ми каза, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си, че е в отпуск от работата си.

присъствуваше на срещата, ни се надсмя. Всъщност той нищо не каза, но в себе си ни се надсмя.

В мигновения проблясък на очите, във волевото очертание на брадичката му, имаше нещо смуцаващо — може би то бе неуловимото вътрешно равновесие на човек, погълнат от своята полезна работа, за когото бяха твърде далечни нашите опълченски тревоги: кое ако не било какво щяло да стане.

Разделях се с бай Вълчо потиснат. Искях да се оневиня пред инженера, но той продължаваше да мълчи и аз не знаех как да захвана. Беше твърде млад, изгънен с нервна сигурност и аз се улових, че точно заради това изпитвам раздразнение.

— Май остаряхме... — предизвиках го аз, но то не бе само предизвикателство. В един миг бях се почувствувал по-близо до бай Вълчо, отколкото до младия човек.

— Не знам дали е от старост, но твърде ни занимават със себе си...

В мене нещо се люшна, усетих, че олеквам. Беше гняв и не беше гняв. Той разбра, едва се усмихна:

— Различните поколения враждуват и при еднаква кауза. Всъщност, това е развитието...

— Наистина ли смяташ, че ти дължа откритието и една истина? — попитах с насилено спокойствие.

Инженерът с повдигане на рамене изчерпваше разговора, а бай Вълчо, откъслечно доловил смисъла му, първа се втурваше в него:

— Я, я! Дай го на насам тоз идеализъм!...

Но класонът на претоварения камион подсецаше и инженера за тръгване и той се отдалечаваше гърбом, с разперени ръце. И ръцете и изразът на лицето му казваха: Няма една истина за всички!...

Разговорът свършваше с онова мъчително неудобство при което хората не знаят как да се разделят.

Изпитвах страх за себе си!

Във втората на втори август хората от Гелд, Широка Гора, Грива и Солница се вдигат на връх Илинден — съставят си е табан и песни, както е заведено от години. Преди са със сармени салтамарки и престилки, в които са били, прорезаната зеленина и прегорелите тревни самотини на ниво. През целия ден планината кърти, хората са джоло и разпани — шкой да не усети във веселите прегорелости полза на отиващото си лято...

Във втората на втори август хората от Гелд, Широка Гора, Грива и Солница се вдигат на връх Илинден — съставят си е табан и песни, както е заведено от години. Преди са със сармени салтамарки и престилки, в които са били, прорезаната зеленина и прегорелите тревни самотини на ниво. През целия ден планината кърти, хората са джоло и разпани — шкой да не усети във веселите прегорелости полза на отиващото си лято...

Във втората на втори август хората от Гелд, Широка Гора, Грива и Солница се вдигат на връх Илинден — съставят си е табан и песни, както е заведено от години. Преди са със сармени салтамарки и престилки, в които са били, прорезаната зеленина и прегорелите тревни самотини на ниво. През целия ден планината кърти, хората са джоло и разпани — шкой да не усети във веселите прегорелости полза на отиващото си лято...

Във втората на втори август хората от Гелд, Широка Гора, Грива и Солница се вдигат на връх Илинден — съставят си е табан и песни, както е заведено от години. Преди са със сармени салтамарки и престилки, в които са били, прорезаната зеленина и прегорелите тревни самотини на ниво. През целия ден планината кърти, хората са джоло и разпани — шкой да не усети във веселите прегорелости полза на отиващото си лято...

Във втората на втори август хората от Гелд, Широка Гора, Грива и Солница се вдигат на връх Илинден — съставят си е табан и песни, както е заведено от години. Преди са със сармени салтамарки и престилки, в които са били, прорезаната зеленина и прегорелите тревни самотини на ниво. През целия ден планината кърти, хората са джоло и разпани — шкой да не усети във веселите прегорелости полза на отиващото си лято...

Стана ми криво — излязох и се оставих на гайдата да ме гори отдалече. Тъмна нощ, доловете са потаили бездния мрак, а далече над Каракулас светлее зеленикава ивица Луната скоро щеше да изгрее.

Тръгнах към брезентовите палатки на наркоопла — да кажа накъде да угътят Михала ако ни търси. А там: един трап, пълен с жарава, няколко мъже печат тиква. — Хальо ли щеше да носи кокурёча? — питат. — Той.

— Чи то ва е излѳгало — като песен го низа един. В настѳпилата пауза долових скрита насмешка: „Сладко е да излъжеш гражданин...“

— Как ще ни излъже!

Уж искам да възразя, а усещам гласа си несигурен, чужд. Смути ме непознатият, който пѳшкаше в тъмнината: — Хальо, Хальо-о-о!... Хас Хальо!

Ни да останеш, ни да трѳнеш. А нощта — дѳбини, черна земя и небе, залутали очертанията си едно в друго. Топлата жарава отливаше върху лицата на моите събеседници топен бакър, под ѳгловатите скули мустациите им бяха се удѳжили.

Връщах се към колибата, а отдире си чувах същия глас:

— Халю гѳ ти рече добър день — погледни слѳнцену. Може и да не е день...

И се разсмяха.

Но Михал дойде — дойде потен, задѳхан. Димеше и той, и кокурёча, увит в книга от брашнен чуѳъл.

Отдавна бяхме заситили глада си, но извикахме от радост — то бе заради удържаната дума, заради гайдата, която Михал носеше в кожата вулия с разноцветни мѳниста и орлови нокти на пискюлите. Той изви дѳлгата си шия накриво и заразказва как загубил шилето в планината, как го търсил из Кърлѳк и как накрая уловил една от петте „опашки“ на бабалѳка си, стрико Георги Трендафилов. Докато тури ножа на овцата, докато я одере — месечината изгряла.

Тоя човек бе извървял петнайсетина километра — навярно бе и тичал, иначе кокуречѳт не би димял още топлѳ. Стана ни неловко. Михал разбра и зарѳзвърза вулията...

Облаците паднаха ниско. От долините се надигна влага и към Трите чукура запълзяха мъгли. Заваля. Капките едри и тежки — затрополяха по дъсчените покриви, после водата ливна и шумът на дъжда се превърна в непрекъснато клокочене. Светкавица рязна сумрака, излъкатуша над Карлък и планината сякаш се срина.

Бригадирът Стефан Масурски, който изпитваше естествена радост, задето в този порой е на сушина, превъртя колчето на радиоточката и кухнята се изпълни с уютните звуци на симфонична музика.

Домакинът на бригадата, който бе тичал да изпреварва дъжда, изу на пруста гюмените си цървули и влезе.

— Ама вода-а... Снесе света — прекара длан през мокрото си лице.

Бригадирът се сеги за нещо — скочи от миндера:

— Прибрано ли е сеното в обора?

Двамата мъже се погледнаха продължително и тогава стигаше. Грабнаха по една дреха и изскочиха навън.

Пред обора на бригадата тъмнееше грамада возено през деня сено.

Опитаха да отворят вратата, но помещението отворено бе задънено с балиран фураж. Намериха стълба, по която риха се на стряхата и започнаха да разкриват в покрива отвор.

А дъждът плискаше. Силуетите на двамата мъже се открояваха неузнаваеми: светкавиците ги изтръгваха от мрака — удължени, фантастични, а по мокрите им лица припламваха морави отблясъци.

Свитъците сено се стопиха един по един — погълна тъмната коруба на отвора.

Отново отекнаха приглушени удари на тесла. Затваряха покрива.

Потопи се дворака, симфоничната музика бе свършила в разплатената припукнало унгло. На огън къкреше бабичка Мана и стъклата отворе баха се покрили с роса. Настрелва е роса ливната ся, погледнаха един-други вървяха си дръв и се разсвиха.

Мана! Мана! не обиниха: кой свършил и кой не свършил работата си до края, кой трибвало и кой не трибвало да се порови за сеното. Те преживяваха радостта от своя безпирман погълнен дъжд — с нея хладният пламък дъжда, който смива потта и солнее върху устните,

Ние все искаме да станем по-добри, по-свършени — тая тревога са ни внушили съвестите от всички епохи, за да ни раздвоят. Защото без съзнание за своето несвършенство човек не би имал стремления. Нито щастливите импулси, които му даряват победата над себе си.

Ние сме и добри, и зли — струва ми се, никога няма да постигнем своя идеал за добро: да вярваме в това, би значило да приемем наивността на религиозното мислене. Само в раздвоението човек може да преизбере нравствената си позиция, само възбращащият се из греховете си носи вечната хармония на човека. Праведниците обичат само своята праведност и там е скрит жестокият им егоизъм.

Има и добри хора, както ги схващаме в деличните си житейски отношения — те са лишени от озарението на една съдба и затова сме твърде слизходители към тях.

Понякога и свършенството на големите люде се осъществява във взаимния ни спор за да си дадем добър пример. Новите религии замениха дуалистическите вярвания на дълбоката древност, за да създадат лъжата на бога Савоата. Когато говорим за човека на бъдещето, ние често преповтаряме самоизмамата на първите християни. То е може би поради непълно историческо зрение, може би поради нервното ни желание да видим свършения човек между нас тържествуваш и, както светлината прогонва мрака, да отстъпят пред неговото шествие егоизмът, равнодушието, жестокостта, безсмислицата — това, от което бягаме и носим в бягството със себе си.

Нека вярваме в тържеството на бъдещия човек, но то ще бъде не постигане на християнския нравствен идеал, а едно непрекъснато възвисяване на човека из собствената му трагическа природа, из собствения му биологически мрак.

Ако добре разбираме това, никога не ще се стъпим на едно положително и не до там положително — дори разменят местата си, когато ни изненадват с

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Привидението си един случай:

Когато спектакълът свърши, градът спеше притихнал, а Смолянската долина потръпваше от нощния хлад. Каква самота беше се стайла под Кайнадина и Карамандала. В ниското Черна река шумеше глухо, страшно, сякаш пиесата продължаваше навън под звездното есенно небе. Мракът клочечеше в теснината на Герзювица и на Гърна вълма заливаше околността. Само някъде към Райковом попросветляваше и една сребриста ивица — замряла и неподвижна като езерна вода — се стелеше и чезнеше надолу низ долината.

На стълбата пред читалището бяха спрели група офицери от 21 пехотен полк. Те бяха в пелерини, подръбнаха с шпори и разговаряха.

Маджаров, който бе постановчик на пиесата и играеше главната роля, бе хванал баща ми под ръка и му говореше нещо. Когато слизаха по каменните стъпала, един от офицерите каза:

— Тоя кавказки пейзаж и туй лермонтовско настроение след пиесата... На сцената се стреляха заради любов и ревност, а тъй като ние нямаме достатъчно смелост и тия неща, бих ви предложил, господа, бутилка коняк и казино.

— До този пейзаж ни доведе дългът, подпюрчик! отговори му един студен глас. — Не е чест да се подема сантименталните реплики на няколко негодници.

Маджаров спря. В тъмнината ми се видя още по-високо отколкото бе. Той пусна баща ми и направи крачка към офицерите:

— Присъствието на един Печорин в тази среда ме потъва с уважение към вас, господа офицери, и не ме позволява да се сърдя на глупостта.

Гласът му бе равен, вежлив. Той се обърна и засмат по стълбалата. В настъпилата тишина стъпките му отнаха стенати, отчетливи.

Тази случка и дръзките думи на Кирил Маджаров излизаха от мислите ми. Няколко години след това му се припомних, а той ми разкри една малка своя тайна:

— Аз написах тогава няколко монолога, които превърнаха личната драма в социален проблем. Затуй когато офицерът ни нарече негодници, не се обидих, а ми стана весело. А другият, подпюрчикът, бе наистина свястно момче.

Маджаров се разсмя, присви очи и в тесните целици между клепачите светнаха остриите му зеници.

Починаването на 16 Беломорска дивизия се намираща в "Сградата на войната", недалеч от Балък-пазар. Но военното стълбище на жълтата сграда се разпръсна в няколко офицери със звитияци шпори, тромави фуражки и палци под винища. Това бе парадният двор с изпотрошени храсти, която опасваше от всички страни безлюдната долина, която често служеше за музика. Когато прекриваше прага, той се превръщаше в мрак под циментената козирка на "трансформатор и тръгваше по паважа на "повдигнати рамене". Когато се осукваха около ботушите, по никак меко, красиво дори. Когато се облягаха Кирил Маджаров от есента на 1942 г. в един момент време бяха мобилизиран като нестроеви в дивизионното интендантство.

— Черното море — на ул. "Черно море". Една амбалаж, по-малко от улещата и го отвеждаше до врага. Когато никога бе имала свежия цвят на кожата, пукаше остро, люлееше се и все заставаше да идва. Ано при мене идваха ученици, те идваха с вратата и ухилени. Една стая с отколенни кафяви тапети. Но в тази стая долината, отмерено скърцане. Скачах на вратата, пред мене заставаха

...подривава той. ...на клепачите и се ...аз успевам кокалестите му ...И още нещо успевам — ...Колкото пъти и да ...в слепото ...замайвачи. Аз се ко- ...а Маджаров, разбрал ...да се вълнува. Равнодуш-

Една нощ дойде късно и сложи на масата нещо убито в хартия. Бяха две ореховки и две бучки захар. Той ме покани мъдчливо с поглед и сам се пресегна към сладкишите. Станало бе нещо, иначе блясъка в очите му не би погаснал така.

— Днес са обесили двама другари...

Говореше бавно, с дълги паузи между думите.

— Взех — продължи Маджаров — тия неща да ги поменем и да поискаме да ни простят, задето те са мъртвите, а ние — живите.

Той се изправи и дигна две ръце, свити в юмруци. — Каква нелепа панахида! С две ореховки и сълзи в една тясна ученическа квартира!

Кой бяха обесените, къде бяха обесени — не попитах. Страданието на Маджаров задави и мене.

Той се обърна към стената, прекара през очите си ръкава на грубия шинел, после притихна и повече не проговори. Излезе мълчалив, както бе и дошъл. Изпратих го до стълбата. Не се обърна. Приведеният му гръб се мярна край купищата съборена ограда и изчезна. Глухият безвездна нощ бе прихлупила града. Ноемврийският вятър скърпаше във възлестите клони на дюлите и носеше откъм Бургьол солена дъх на море.

На другия ден Маджаров пак дойде. Сякаш се чувствуваше виновен за нещо. Грабна ме през раменете и както често правеше, заговори, като че ми поверяваше тайна.

— Нощта — говореше Маджаров — е подла! Подтиква те, няма изход, а мракът ти подсказва едни приказки. Ти не страдай! Ние също ще съумеем да изгълним дълга си. Аз може би — не, но в тебе вярвам...

Тогава още не можех да разбера, че само големите и силни хора поемат върху себе си малодушието на другите. Той, Маджаров, не искаше неговият изгълнен дъх да бъде упрек към нас — слабите.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

Това е първата нощ, когато през пролетта на 1943 година в един от малките лагунски лагери в близост до Гютер Вайнерт, който ме бавно-немецо-немецко дружелюбно. За клавиристите, които тогава се приключиха много и недовъж Маджаров и един от Олсон, който ме е два брата.

— Аз имах предвид славянските композитори... — ми почнах да се оправдавам, но оня ме прекъсна:

— Да, да! Славянско братство, единен фронт... Туй са последните метаморфози на вашия катехизис, предназначен за тонковците. На Чайковски си станал адвокат, а името на бае ти маестро Атанасов знаеш ли бе, даскале?

Разговорът ставаше опасен. Гърлото ми запелна и аз погледях с питани очи към Маджаров: Сега как! Той слушаше без да помръдне, после заговори съвсем не очаквано:

— Излиза, че вестник Беломорска България е идеен прелюдия към Германска България...

Редакторът зина. Той навярно бе мислил, че думите, които си спомнях, върху мене, харесват на високия военен без пагони. Примляска — явно обмисляше думите си.

— А-а-а! Ето кой бил учителят на ученика... Не се въобразявайте, драги учителю, че в България може да се купи власт, без да се продаде България...

— Аз съм доволен от вашия отговор — усмихна се Маджаров и ме дръпна да си ходим.

По стълбите сляхох с чужди нозе. В долния етаж отидох в наборното отделение бумтяха печатарски машини. В тесния коридор почти се блъснахме в един възрастен словослагател.

— С какво пълниш компаса? — попита го Маджаров и сложи пръст върху набрания петит.

Работникът го погледна през евтишите телени очила. Явно се колебаеше. Маджаров се наклони към него да надвика шума на машините...

— Аз също съм печатар. Линотипер... Кажете ми какво набираш?

— Олово — отвърна работникът и долавяйки, че сме разбрали, смигна.

4. ПУШЕКЪТ СТАВА ПОЕЗИЯ

— Вземи! — подадох му веднъж едно мбе стихотворение. Той прочете заглавието, погледна ме, после пак приблени към лицето си белия лист и възкликна неопределено:

...така щеше да стане ли поет? — попита

...и дигна глава:

...но защо твоите градини „изригват“? ...че човек може да служи на революцията само със стихове и ми олекна изведнъж. Дори

...той имаше неповторим смях, който ...а грабваше околните, ...която бе родила този смях. ...всичко искаме ...за един ден ще я за- ...Поемите непрекъс- ...От самодоволството никога

...ли съм?

...Да не ги забравя... ...когато го демобилизираха, дойде една ...На пратата се сети за нещо и се

...стихотворение.

...ми пишеше от Килифарево. ...забодено отгоре ...два варианта от втория ...и все не можех да очистя ...от „дърветата, ...Сегга громавите стихове прозвучу-

...на, ...и ...ме насочват ...сия.

Тази тайна тогава потаих дълбоко. Стихотворението излезе същата година в списание „Българска реч“ — първи път видях името си напечатано и — нека бъда справедлив — това дължа на Кирил Маджаров.

5. И РАЗВОЙНИЦИТЕ ИМАТ СЪВЕСТИ

На 10 април 1943 година Ксанти остана в блокада. Електрическите крушки, както друг път не бе се случвало по това време, светеха, а по кръстошищата с натиснати ножове на карабините стояха полицаи. Градът нямаше вода, а житото, което се очакваше да бъде добро, изгни.

Към обяд снеса блокадата и се разбѐра, че са дигнали евреите от домовете им, натикали ги в тютюневите складище. Чакаше ги далечен път, от който връщане нямаше. Разказваха покръстителни случаи за разпалкани деца за жени, изтръгнати от ръцете на съпрузите си.

Намерих Маджаров настърхан и пребледнял. Той можеше да се свърже от потребящите новини — все пак се струваше невъзможно да бъдат изритани от топлата легла стотици семейства.

— Какъв мрак! — триеше Маджаров очите си срещу южното слънце.

Заведе ме в един от хранителните войскови складове където работеше негов приятел, взе оттам няколко килограма сирене, захар и натоварени с тия продукти тръгнахме по пътя за гарата. Отляво на улицата, пред желязната сграда на един тютюнев склад, се трупаха много хора. Между тях се мяркаха сини полицейски куртки и зеленикави жандармийски рубашки. Евреите бяха изободливата телена ограда. Някои седяха по плочите на малкия двор — унили и смазани от преживения ужас, други бяха се приближили до оградата и молеха за вода. Ксанти бе вечно жаден, измъчен за вода град. От чешмите, които пушаха в денонощият го за час, течеше топла, миризлива вода, а тези хора с погукани устни бяха затворени в нагорешната сграда без капичка вода.

Маджаров разбута насъбрали се и подаде през есента пакети. Няколко чифта ръце ги грабнаха от

Улуу элдармерист, кайто бе на пост, се обади
Алдар мерист, кайто бе на пост, се обади
Алдар мерист, кайто бе на пост, се обади

петлицы с три звезди върху
се чудеше как да го титулува.

ни не вярва, че нищо не си виждал — с усилия се измъчвам и се отдамелчи. Не можеше повече да се яде, не можеше да се пие, не можеше да се спие. Не можеше да се яде храна и дамаджана вода, после аз написах писмо на съпружата си.

Чакре някой, а тия? — сви се той

когато започна разпродажбата на
националния милитарен запас,
Милдаров срещна на Гюмюрджин-
ския пазар един свой стар
приятел — циганин, на гърба с тежък оре-

... полица Младкаров и посочи шкафа.

... по капка съвест, а у вас, под-

— като че се колебаеше — за него
или не.

Гниди, гниди сте вие! Хората гинат,
а гнидите им помага!...

се мъчеше да проумее какво означава понятието „сметна“, че военният отнема шкафа за неговите книги, а се проваля и погизна на турски:

Хавги тарафа тауру?...!

Маджаров занесъл
на комисията:

...и не е видял и аз няма да видя...

1. Introduction

Балачинский, Александр Александрович

100

10

излезе същата година в списание „Българска реч“. И аз си дайна тогава погатах дългоко. Стихотворенията първи път видях името си напечатано и — нека бъде справедлив — това дължа на Кирил Маджаров.

5. И РАЗВОЙНИЦИТЕ ИМАТ СЪВЕСТИ

На 10 април 1943 година Ксанти остана в блокада. Електрическите крушки, както друг път не бе се случвало по това време, светеха, а по кръстолицата с натънати ножове на карабините стояха полицаи. Градът нъртърпна, потаи се в очакване на нещо недобро.

Към обяд снеса блокадата и се разбѐра, че са дигнали евреите от домовете им, натикали ги в тютюневите складище. Чакаше ги далечен път, от който връщане нямаше. Разказваха покрътителни случаи за разпалкани деца за жени, изтръгнати от ръцете на съпрузите си.

Намерих Маджаров настърхан и пребледнял. Той можеше да се свърже от потребящите новини — все пак се струваше невъзможно да бъдат изритани от топлата легла стотици семейства.

— Какъв мрак! — триеше Маджаров очите си срещу южното слънце.

Заведе ме в един от хранителните войскови складове където работеше негов приятел, взе оттам няколко килограма сирене, захар и натоварени с тия продукти тръгнахме по пътя за гарата. Отляво на улицата, пред желязната сграда на един тютюнев склад, се трупаха много хора. Между тях се мяркаха сини полицейски куртки и зеленикави жандармийски рубашки. Евреите бяха изобилната телена ограда. Някои седяха по плочите на малкия двор — унили и смазани от преживения ужас, други бяха се приближили до оградата и молеха за вода. Ксанти бе вечно жаден, измъчен за вода град. От чешмите, които пушаха в денонощият по за час, течеше топла, миризлива вода, а тези хора с погукани устни бяха затворени в нагорешната сграда без капичка вода.

Маджаров разбута насъбрали се и подаде през есента пакети. Няколко чифта ръце ги грабнаха от

6. ДУМИТЕ СА ПО-СКЪПИ ОТ ЕДНА ПАНИ

Един топъл ден около обяд срещнах Маджаро.
Главната улица в Ксанти. Отдалече разтвори ръце.

Минувачите шумеха по двата тесни тротоара и изгледът на едната от улиците беше съвсем различен. Слънчевата игра на глътка на разни езици, прозвучала по-високо от другите, показваше, че хората се въпнуват от дошлата пролет. Празните витрини за първи път не изглеждаха тъй празни и грозни. Слънчеви зайчета играеха по олюбените им черчета, трепкаха върху пожълтелите градини, а вестници, с които бяха застлани голите полини.

Срещнахме се пред гостилница „Двете брагчета“
която идеше тънка миризма на готвен спанак.

— Днес се опарих и искам една гладна ученичка да бъде заситена — повлече ме той.

Преглътнах с усилие. Устата ми изведнъж се напълни със слюнка, а Маджаров, бутайки ме да вървя напред, прищипна заговорнически:

— В тия гладни години една яхния на масата струва много.

Двете братчета — Пано и Кольо — които бяха и съжаели, и келнери, и всичко в малкия ресторант, ни споделиха онези неща, които се случиха в Хасковско, говориха онези неща, които се случиха в село — завалено, тропаво — смееха се високо, а когато им казахме, че в ресторантската глътка.

— Насам, братчета! — бързеше пред нас масата Папо. За хванем големия кяр. Ние на черно купуваме, вай, бяло за продадем.

— И ти опитай на черно — подкачи го Маджаров.
Паню спря ла бърше, погледа опулен:

— Ти, братче, знаеш ли колко полицейски варди
ми застъпят пояса, че сетне да ги храня без пари?

Той изрече с ножичка две половинки от длабавите хлябци, които си купуни и се отдалечи, а Маджаров сложи ръце на сунетите си колене:

— Един по един, по разни пътища, хората идват нас. А ние, юнче — съвсем отблизо надзърна той в ми, — как ще ги поведем и къде ще ги изведем?...

В дъното на ресторанта, дето се хранеха рибарите, кой извика. Чу се псувня и изведижд много хора, разваляйки столовете, наскочаха на крака. Скоси и Малдини. Беше станал някакъв скандал и той с едра стъпка отиде

7. СЛОВО, ПОЕЗИЯ, ОРЪЖИЕ ЗА БОРБА

Маджаров никога или съвсем рядко говореше за своите литературни планове и тревоги, трудно допущаше дори близките си до поетически свят, в който живееше. За това много хора не знаеха, че пише, че заедно с борбата и грижите за семейството, поезията бе за него дълг, страдание, радост, или както сам казваше — съдба. Ако човек се поинтересуваше за нещо, свързано с творчеството му, той отговаряше меко:

— Време ли е сега за поезия, брат? Я погледни как пуши светът...

После неизбежно караше другия да говори за себе си. Маджаров имаше истински дар да изслушва. Попадаше на такъв събеседник, човек с охота споделя своите огорчения. Маджаров заживяваше с чуждото страдание и нервна непримиримост се втурваше срещу несправедливостта.

През цялото ни познанство не съм го чул да говори за своята литературна работа повече от два или три пъти. От тях най-ярко си спомням разговора в дивизионното комедантство.

Той сложи ръка върху една камара папки и се изправи — висок, развълнуван:

— Ти разбираш ли, амужка, трагедията да съжителствуват в една глава поезията и ей тия преписки за хабен рандеман, полеви и казармени разкладки?... Искам трябва да пиша, но кажи ми кога! Аз се мъча от своите мисли, без да ги превръщам в поезия, в оръжие за борба.

— Ти си написал толкова много! — се удивих искрено. — За съжаление, неосъществени литературни възможности не са литературни произведения, както мислят приятелите.

Той седна на простия канцеларски стол, после, очевидно подписан от собствените си думи, заговори за нещо друго. Маджаров имаше гости — двама негови състуденти, които приключваха едно туристическо пътуване из Беломорието. И двамата бяха в голфове, еднакви алпинки и корави спортни ризи. Разходихме се до Момчиловата кръстопост, после свихме към Керичилер и оттам се спускахме право към дъбовата горичка при Теке.

Седнахме на раззеленялата трева. По асфалта отидоха редките дъбове профучаваха военни камиони.

...Тя винаги пролетта идва рано.
...Маджаров живял десет, двесте години — дори клоните
...търсят да поставят ресторант край Кавалското
...и като разминат, че е война, не омрачи радостта
...за това.

...Като им било твоя работа! — заговори единият от
...Маджаров. Маджаров не спомнаше очи от Маджаров.
...Това твоя предостно съзнание ще ни прочета нещо,
...за това.

...Като така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи
...Като така неспомнаше! Как така бързо се съгласи

8. МАДЖАРОВ СЕ РЕВАНШИРА

Олющената рибарска камионетка ни чакаше на Балан пазар. Качихме се и потеглихме за Портолагго. Каминетката подскочаше по разбития асфалт, а безлюдното море глъхнеше и чезнеше някъде към Куянкьой и Керичиар. Изправен, Маджаров бе сложил ръце върху ламаринената обковка на кабината.

— Колко сили дремят в тая земя... И в човека дремят — говореше той като на себе си. — Ще преобрази човека, а той ще преобрази земята. А, ще бъде ли амужка?

Очите му, омекнали от топла влага, се смееха и наставиха за отговор. Между разшумелите брястове и топлото морето блестеше, сякаш поръсено със слюда. Маджаров опит от соления му дъх, разкопча куртка и прекара колко пъти два пръста отвътре на яката. Искане цялото му тяло да поеме дълбоко от отморителната прохладна синята вода.

По обед бяхме в рибарските колиби край даяна. Ищите стари приятели — рибарите — ни чакаха. При тях онова вахме за втори път. В огнището пак къкреше гърне с риба чорба, пак висяха на връвта сушени змиорки, а гдето Димитраки, в ръце с корав хляб и нож, говореше: — Не гледай хлеба. Манзата е чудесна...

Обядвахме, ходихме с моторница до крепостта Перияс а на връщане с нас дойде едно момиче от Болуистра. Басмянната си рокля то бе прозрачно, леко — обущата носеше в ръка и босите му нозе оставяха върху мокрия пътек тъмни стъпала.

— Погледни — посочи ни Маджаров остатъка от старата крепостна стена. — Тая княгиня идва от каменните тераси на Кантакузин.

Евхари — така се казваше момичето — намерила се на погледа на толкова мъже, инстинктивно подири с ръка горното копче на роклята си. Тя се усмихна на Маджаров, сякаш бе разбрала думите му, и се улови за борда. Рибарите се засуетиха.

Евхари пъх до Бургьол. В кафявите ѝ очи, в двете ѝ чета отпред, в опънатата на бедрото ѝ басма, светлосиният ѝ сияние на морето.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

...и докато Бозари тръгна с Димитраки по развалините му нещо и донико се смееше.

Животът ми наниз от тревоги,
открита лодка в развянуван океан —
и питам се — дали ще мога
да стигна до брега желан?

Дали от бесните вълни връхлитан
ще мина в бури неведим
и тебе — както някога — честита
да сепя пак до своите гърди?

Или сразен, с весла разбити,
ще падна — песен недопял,
незайна плячка на вълните
и нашата победа не видял...

Когато научихме новината, отредът беше в Присоя край
родното му село Устово.

Струваше ни се, че е невъзможно Маджаров да го няма.
Той толкова здраво беше вкоренен в мислите на своите
другари, че дълго ни се струваше — ще го срещнем ня-
къде поприведен, забързан, с очи, в които винаги има
усмивка, препълнен с най-хубавите думи за възхвала на
красотата и дързостта на смелите.

Но развълнуваният глас на отредния командир ни за-
новяда да станем на крака, върна ни към трагичната
истина.

Както през дните на ксантийските ни срещи кръвта
шумна в слепите очи, задави ме топлина, но го нямаше
Кирил Маджаров да се наклони и каже:

— Всички ще съумеем да станем герои...

КОНЧЕТАТА СЕ КЪСАТ

Точно така се наричаше и аз се питах — наистина ли е
свуктен от приближаваша старост? Тоя „дядо“ като че
вървеше основание на своята старческа илюзия в оная
древна тожка, отрязана направо от дървото с дръжка
на буца „Г“, излъскана от носене като стар възък. Той
наеше поприно и други основания, но аз бях твърде млад,
за да разбера, защо към хората, които го заобикалят се
познани като към внуци: прощава им лекомислието, забав-
лява се с тях и в своето снихождение малко се интере-
сува, че наистина могат да го сметнат за дядо...

Точно Бешков бе едва на четиридесет и седем години,
когато бе поприл пътя на едно внушително творчество:
признава бе и краткотрайната радост, и безутешното на
безутешното, което той бе видял от върха като разстилаща
се планина. Съображенията бяха го напуснали вече — той
мислеше да се надсмива над себе си, защото бе познал
обесняването на безспорните неща. Там, на върха,
Бешков бе загубил измамата, че хоризонтът е последната
граница, че остро изсечените му очертания са края на
всичко. Дадното пред него бе все земя — нагъната земя, за-
мряна от дъх на гнили листа, замряла в предвечната си
тосота. В нея се раждаха хора, които губеха дните си в
страсти, разяждаше ги отмъстителство, изкушаваха се от
наследата да бъдат добри, а после умираха и гробовете
ни се носеха все из тая земя — отделени един от друг,
потънали в кипа, в посивала от мразове пръст, в равно-
душното на идващите и отминаващи дни. Бешков стоеше
отдалеч от съдбата им — тя нахлуваше в него от всички
странни като поней, в който чезнеше усещането за хора и
поставаша един неясни шумове, клоочене на дълбини и
посве на чинла. Там той се бе видял сам: сам с дряно-
вата си тожка, по която червенееха остатъци от кора —
и те потъваха като печатите на забравена султанска
търба.

Оттам нататък можеше да се нарече всякакъв, можеше да се обяви и за луд — само лудите се устремяват към шемета, за да ги докосне хладът на нашата преходност. Там те превръщат плача на вятъра в арфа и по-вярвали, че белите варовици са костите им, опипват удължените си ръце...

Най-сетне Бешков се успокои! Той бе успял да заблуди хората с безчислените болести, които неуморимо си измисляше, измамил ги бе, че е вярващ, че смехът е неговата истинска природа. И се товареше — ах как немилостиво се товареше с присмехулство! В дълбината си той смях бе отчаяно усилие да излезе от себе си, да се спаси от себе си — ден след ден, докато красивата лъжа стана малка истина и за самия него. И само дълбокото усещане на земята — оная, напуканата, върху която преди разсъмване Богородица тайно сипе сълзите си и ни кара да ги наричаме роса, черната, със зинали долове и изворищи, скъпани наоколо от волски стъпки, дето диша и се издига пред изплашения ни поглед... само полътът на небесни тъми и звездният мир — те го изправяха стъписан пред разголената игра, на която той се бе предал като дете. Тогава думите му, напълнени с безутешие и смут го давеха — той се самонаказваше за своя грях и питаше — Господи, толкоз ли е нещастен и обеднял човекът?...

Какво можех да му отговоря!... Аз бях млад капитан който в лагера на Военното училище край Баня слушаше лекции по полева фортификация и тактика, а той — Бешков. Току-що бях се запознал с него — аз още пазя в себе си оня миг, който беше обред извън времето. Разбърканите пулове щракнаха в таблата, столът изскърца и той се изправи в топлия мрак на четиридесет и осмото лято. Една електрическа крушка светлеше в излъсканите гънки на кожухчето му — Бешков тръгна срещу мене и широки топли чехли, а изсъхналата земя под него пукаше и шумолеше. Остатък от белия шнур, който бе вързал около кръста си, се люлееше отпред и отброяваше времето. Шавнаха и правите борове пред вилата, и окапалите им листа се изправяха да дирят нозете му, а Бешков все идваше и не стигаше до мен, защото това не бе ход, а шествие, чиято непостижимост ме задъхваше...

Сякаш от друг свят чух едно „Е-хе!“ Моето присъствие бе и странно, и забавно: на връх планината, Лао Цзе удостояваше със снизхождение един фанатичен ученик на

Първият ни разговор, както всяко докосване на моя среща, беше мъчителен. Всъщност нямаше разговор, защото Бешков само облизваше засъхнали устни и от ми-нист към мене свирукаше през двата си редки зъба — да-ващо ми курж. А аз се насилвах да взема някаква висо-чина, аз нито имах смътно съзнание — тя кънтеше не-верно в галатата ми и се размазваше в шумове.

Продължихме из стърнището под Люлин — пак из гая гола чина, чинто корави буци пръст хруптяха в нозете ни чинто връх и стълка след стълка поставяха всичко на мя-сто. Косовите, разнати от сърпа, светлеха и не-верно косовите, а свещи, които свирят. То беше вятър — и не беше вятър, беше звук — и не беше звук. Остатък от-тук светлеше още върху гребена на планината — настъп-ваше оня миг, в който нито денят си е отишъл, нито-тук е дошла, а земята миреше на пърчовина и се от-дава на греха... Надалеч мракът бе погръскан със свет-лината. Беше светлина е един живот: разнежен от топлата-та на дом; латинки в ръждиви консервени кутии и кла-паните които скърцаха. Бешков се спира и очертава с тояж-ката си кръг, като че иска да събере в едно тези разси-яни светлини. Но те са несъбираеми! Един дом е окаме-нат от мланието на вражда, в друг разчупват хляба с-редоме целомъдрие — нейде се любят до безпаметство, — нито се утаява горчилката на забравена любов...

Преди нас една межда звънтеше и разсичаше кроткия-та на стрела. Прегоралата й трева беше брадите на-прегорели мостолмани — проредели, загубили цвета си и-защо. Те шумнеха нещо на друга межда, която се-верещаше, но беше нейде наоколо — може би в самите-та. Над тях една круша се ослушваше в собствените си-ветлини. Подестите й клони бяха агрозните пръсти на се-верещи, влажни въз небото.

Бешков приближава крушата и милва кората й: гра-та, посреща от времето, с налепи лишей, изпрана от-тук. И в гонори с оня звук, разколебан от вълнение, — не е оная, не и говор.

Една буйна житна пръст... Аз мога да я облея със-ветлите си, както съм я обливал с потта си. Ти, стара-та, няма да ми се надсмееш, няма да ме упрекнеш и-защо. Ти не си човек и ги разбираш тия работи! — Бешков не е кора, а селска длан. Длан въз длан —

моята възвз твоята... Аз усещам топлината ти, кръвта и старите ти жили. Твоего усилие да живееш прелива и мене...

По пътя подтичват две градски дечица. Майка им напомня отдира за враждебния свят наоколо:

— Деца! Има тръни и дупки...

Бешков се усмихва горчиво:

— Тях една круша не може да отбие от пътя. Дори и едно цвете! То все пак би им заговорило със своите багри, но езикът на неговия мирис ще остане неразгадан. Защото няма как да го отнесат. Към полето?... Какво е за тях полето! Към синора ли, на който с очи без поглед са се изправяли брат срещу брат?... Това, което за мене е съдба, за други е космически разстояние. И сме зели да се чудим за непримиримостта на тоя свят!...

И пак мракът се ослушва в стъпките ни — ослушваме се и ние. Непонятното време ги отбоява, защото това е тайнството на едно откриване, начало на път, по който дядо Илия в заветяло кожухче и оливано таке ще се стъписва пред неразгаданите шумове на земята, ще събира около върха на дряновата си тояжка смарагови звезди и ще ги пилее. И ще докосва тайни, и всичко ще бъде големият кураж на един смут, и сила на слабия, и дихание, от което с мъчително пукане ще се късат едно по едно златните копчета на един армейски капитан...

2. ОТ СМЕХА ДО ЛИСАТА КОБИЛА

Над София е превалиял дъжд и покривите светят. Кандурите са захапали по една подпорка и разчекнатите им уста издишват тавански мрак. Тук-там стърчат върховете на тополи, а над тях изпраното небе бавно посинява. Хоризонтът го е стегнал в жестокия си пръстен и посинява. Прозорецът на Бешков се отдръпва незабележимо или пейзажът се отдръпва — идва един миг, в който всичко започва да се намества и светът намира своето равновесие. Предметите дирият дистанцията си, за да влезат чрез нея в контакт. Това е смисълът на всяко съвещаване — отдръпване, предизвикано от тласъка на голямо

въздействие. Инстинкт за интимност. После мракът поглъща разстояния и те стават смисъл... Намагнитените разстояния разсичат възбуждението и във фосфорното им сияние се разминават хора, които се дирият и не се намират.

Бешков се извързва и сяда на своето място — от лявата страна на салонната маса. Косите му съвсем са погребани в слепочията му падат разбъркани кичури. Като на белик. На голата маса — кушица списания, разпръснати, по които Бешков, разговаряйки с някого, е рисувал агста. Той ни уверяваше, че населвал тия пасти със своята възраст... Съвсем на края са сините теглици — жена му предано ги носеше от едно училище и тук, в един момент, проверяваше до късно сгъшените биквадратни листове.

Бешков се пресяга към молива и започва да рисува два правоъгълника на себе си:

— Помнете са много важно нещо! Те ни носят... Човек трябва да стъпи, да се изяви гравитационно и ако това стане — всичко останало ще стане...

Това бе тъй неочаквано, защото бяхме говорили за неясни параметри или по-точно — за тяхното обяснение: десетте открития в Бешков сатирика, страстния изобличител. Той го изпълваше с нарастващ гняв, докато дойде момент, в който устните му шавнаха беззвучно и той разпери ръцете:

— Добри хора!... Ти си приел жертвата заради тях, а те какво могат да ти измислят...

Няма да се спаси, залови се с краката на човека. Главата му не знае какво върши!

Две бели ходила, изпъкнали кокалчета на глезените, в които вече оживява цялата фигура. Няма и тежестта на колелете — Бешков уж е вгълбен, но това вгълбване е измамно. Очаквам да захвърли молива, да си върне ръце на кръста и да се изправи.

Бешков молива и се изправи:

— Не мога ли съм лекомислен, Сиврий-синий?... Трябва отреденост винаги е намирал своята защитна позиция в отчаянието, докато пред смеха е безсилен... Не мога ли съм трагично бащинство в изкуството. Аз съм трагичен, а не шушавам своя възглед. Проповедниче-

ството е друго нещо. Упрекът в мен се ражда от друга утроба и добива художествен израз — ражда се спонтанно, та и зрителят да го възприеме спонтанно, извън чувството за едно посредничество... Правил съм бил страшни неща! Сега и аз като ги гледам, ме хваща страх. Също като децата: играят си с опашката на змията и хич не се сещат, че има глава... Трябва да съм имал изгода на лекомисления, без да бъда лекомислен. Най-често е да не се наказва вината, а куражът! И тъй като аз си свирюках и никога нямах героичната поза на противник, може да са сметнали, че не зная какво върша. Наистина дали тъй са сметнали? ... Аз имах и друга изгода: осмиваните в изкуството придобиват нещо, което сами не биха имали никога в живота. Това ги задължаваше. Или стъписваше... После моята насмешка извършваше или от народното слово, или от откъснатостта на Езоп. В такива случаи най-добре е засегнатият да се надява, че хората няма да разберат!... Това е то истината. Но не и сатирик-изобличител. Още по-малко пък страстен! Във възрастния човек има само остатъци от страсти и не бива да ги пилее безразсъдно... Вестникарският пехливангък изисква много усилия, в които най-последно постигаш идеала на противника си — ставаш като него и ви остава само да се прегърнете и да се напиете. Така завършва всяка пародия!...

Ела, ела! Ела да погледнем навън... Ето че на хората не се угажда! Какво искам повече? Туй, което съм правил цял живот, най-последно получи пълно и официално признание. Тъпотата на буржоазните режими, безсмислиците на фашизма вече са отхвърлени — на мен ми се отрежда съучастие в това приключено дело и следователно аз също съм приключен проблем. Оттук нататък аз загубвам своите основания, природата си, защото осъщественият идеал е много сериозно нещо — той не се шегува!...

Бешков влачи широки чехли, паркетът едва поскърпва. Пред прозореца ме докосва с рамо — очите му се смеят. Вече се е успокоил.

— Ти си записваш нещо в ктщи... Запиши какво ти е казал днес дядо ти Илия!...

Под нас върху мократа улица са се проточили ивици светлина: отминаващият ден наляга усилия да се съпротивява на настъпващия мрак. Една боклукчийска каручка се завърта на място и чаткането на подкови звънти и

свирява. Конят гъне тялото си на една страна и опипом

Бешков е намерил своя повод — заговаря:

Тасан кон може да те разплаче. Виждаш ли го как

Бешков е намерил своя повод — заговаря:

Тасан кон може да те разплаче. Виждаш ли го как

Бешков е намерил своя повод — заговаря:

Тасан кон може да те разплаче. Виждаш ли го как

Бешков е намерил своя повод — заговаря:

Тасан кон може да те разплаче. Виждаш ли го как

Бешков е намерил своя повод — заговаря:

Тасан кон може да те разплаче. Виждаш ли го как

Бешков е намерил своя повод — заговаря:

Тасан кон може да те разплаче. Виждаш ли го как

Бешков е намерил своя повод — заговаря:

Тасан кон може да те разплаче. Виждаш ли го как

хвърляно ядене. Нямаше по-голям грях от този. Това бе начин на мислене, религия, а не скъперничество, както смятаг недостойните...

Рядко ли е било да чуем: „Слизай от колата! Не те ли е срам от вола?“ Именно религия!...

Гласът на Бешков неусетно се е извисил — глас на съдник.

— Имахме бяла кобила, която впрягахме в кабриолета. Брат ми Дуно беше парализиран и се возеше в него. Когато бачо Дуно подкарваше кобилата към Вита, отзад за яйвете се хващахме по няколко деца — да се возим. Преди да стигнем реката, имаше нанягорнище. Бачо, който се правеше, че не ни вижда, спираше коня и се извършаше, без да продума. Той ни гледаше, доде се засрашим, и ние един по един скачахме на земята. След това белият кон, разбрал каква е работата, тръгваше нататък.

В нашата пъстра къща аз бях най-малкият — изгърсакът. Натоварваха лисата кобила с делви, с торби, а мене — най-отгоре. След това отваряха портата и конят сам поемаше към нашата нива. Минавахме Маринчовия имот, после кобилата свиваше край Пушкивци и накрая стигахме до нашите жътвари. Веднъж, както се бях разсвирил, паднах от кобилата. Животното спря, зачака ме да стана и все ме гледаше с големи виолетови очи. Мъчих всякак да се кача, забивах боси палци в ставите на краката му, но... напразно. Тогава конят наведе глава — аз възседнах шията му, а той ме вдигна, леко ме изхързули назад и се видях наместен. Горкият кон! Никому не каза това — да не ме осрами...

3. ГАСЯТ ЛИ СЕ НЕБЕСНИТЕ СВЕТИЛА

Това не бяха болезнени възпоменания на старец, а съдбовност, без която дори такъв изумителен рисуващ, като Бешков, би останал с липси. Могъщите подтици на неговото изкуство бяха в собствения му преинтересен живот. Той бе пълен с анекдотични случки от родното му село Долни Дъбник, които разиграваше неподражаемо. Слуш-

ащо се е на вечер да се превъплътява в своите герои до изнеможение. Докато фъфли някой пияница, който в безправното разголване на нещата изживява налудничавата нагласа, пред нас застава селянин, смутен от неуредения, от неуроничасмия свят. Той крие очите си, за да не се донесат онуй, което е решил да премълчи. Говори бавно, ама краи на думите, мисълта му се движи по една дългочасова криза, но не поради глупост. Едва свършил с неговото, Бешков се оттегля зад входната врата, отваря я и отново стремително. Срещу нас идва старец, който иска да поразговори с нас — гласът му е по-висок, отколкото когато слушаше, смеят му — по-добър и по-продължителен. Бешков, забравил себе си, живее неговия живот, заговаря с неговите думи...

Чуо му Илия е ленивец. Той лежи в топлата постеля и се чува да стане или да не стане. Навън се чува човешки гонор, зората се е пропукала, но Илия търси своето оправдание: „Е, па щом е село, сѐ ще има хора и да ги позоват.“ Трополи сандък на каруца... „Па ще трополи! Може ли, дето има хора, да няма и каруци?“

Сандък е постелята. Как да се вдигнеш от нея! Стани, Илия! — подканя го жена му. — Стига си лежал. И постелът става рано, ама какво върши...

Постелът... Откога е пал петелът! Стани бе, Илия... Стана с тия петли, ма! Виж каква му е на петела главата. Затова се и насипва бързо. А я погледни моята! Стани, Илия! Слънцето се е вдигнало цяла копрала — цялата жена му след час. — Сите хора са на полето.

Че аз мога ли сприя хората и небесните светили? ... Бешков се смее, в него се явява нов проблясък на мисълта. Той гъшка, надига се, пули очи, които не виждат нищо!

Петли и слънце... Та аз загуй съм под чергата! Нито се да ме видят, нито аз — тях...

В двора на Бешко Дунов живеело спяло куче. По-право — куче. Подкарал дядо Дуно стадо овце и овни да ги прогонят в Парирад — тръгнала и кучката. Върнал се с пълна кучка, но радост не донесъл. Мъртвото злато не можело да замени стадото. След месец в дядо Дуновата къща се появила кучката, изоставена нейде из царските сосаци.

Бешков оживи нерадостната ѝ съдба. Помня с какво дълбоко усещане за разпиляния си бащин дом говореше чрез нея. Той скимтеше като кучката, сякаш изплакваше всичките обиди и горчивини, причинени на хора и животни. Сам Бешков бе приплекнал край касапниците в Бейолу и чакаше да заколят последния овен. После, почувствувай самотата на чуждата земя, жално виеше в звездната босфорска нощ и тръгваше. Накъде? Кой да му покаже пътя — звездите, соления вятър или сферическите компаси на корабите, пуснали котва зад Галата Кюпрусу?...

Какво ли чувство, какви ли усещания са водили слепата кучка, за да прекоси Румелия, долината на Марица, Балкана, та да стигне в Долни Дъбник?...

Бешков млъкна, вдигна нагоре глава, сякаш кучката душеше въздуха на оцъклената нощ и диреше заветния път... Животното се повъртало под старата стряха, подвило опашка и не се решавало да се умилка около ничии нозе. То дошло в пустотата, да се самонакаже за едно чуждо престъпление. Без веселото стадо светът губел своя смисъл. Отвърнало глава и от залъка: кучето е куче, но когато е расло в двор — и то търси оправдание за хляба. На втория ден занемаяло, а на третия — умряло...

След този разказ не биваше да се говори. Какво беше Илия Бешков: художник, артист, музикант или човек, възлзъл в дълбината на словото, където е тайната му?... Нейде в отдалечеността на неговия смех се долавяше възпищият вик на един селянин; от житейските му страхове се раждаха страшни рисунки; същността на отрицанието му беше една мъченическа любов към човека. Той бе изтъкан от ритъм и хармония и може би тъкмо по-ради това беше страшно зает с всички дисонанси, които ловеше неговата огромна антена. Бешков започваше да рисува с безгрижна шега и песен — към изкуството никога не пристъпваше с мрачните напъни да ни смае. Като че наистина беше дете, което не знае какво върши! Песента преминаваше в леката и изразителна линия на рисунката, в топлите летна от размит туш. Когато направеше работата „до нейде“, изправяше се, поглеждаше я с невинни очи и сам се удивляваше на себе си:

— Е-хе!...

Същото „е-хе“, чуто някога на свечеряване, когато Бешков все идваше и не стигаше до мен, а окапалите листа на боровете се изправяха и диреха нозете му.

Толкоз!

Предстоеше радиото да прави предаване за Бешков и тогава стана повод за разговор, който заприлича на интервю. Какво би казал за радиото като карикатурист?

Как като карикатурист? — дръпна се Бешков и ме поведе над очната си. — Да не исках да го осмеем? Примижа, облиза устни и намерил изведнъж думата, посочи пред себе си с показалец:

Аз все повече и повече болеждам, а понякога болните стават злоправи... От радиото виждам, че цяла България мисли... Човек не може да не се радва на това... Наистина е много интентивно средство радиото е най-могъщото, по-мощно и от карикатурата, но понякога, без да иска, ни разваля повече от нея. Трудно мога да си представя света без радио. Става дума за сегашния свят. Чрез антената човек за първи път получи власт и сила да го изключи, да се вмести чрез радиото в него, без хората — обратно — да имат възможност за влизане в разговор с него. Гизбира се, когато чрез радиото доминира над света един бах, един мъдрец, това е чудесно, но когато от него се използва един лъжец, бедата е толкова голяма, колкото е голяма радостта от първото.

В случая бих искал да ми кажеш нещо за нашето радио...

Бешков помисли и отговори:

То с право се нарича родно. Аз, почитайки всичко родно, и роднините си, тача го наравно с тях, слушам го, говоря му и му се надявам. В Долни Дъбник имаше 75-годишен старец. Петър Шутия се казваше. Беше самотник: без обаче, без синове и снахи в дома си и взе, че си купи радио — да му напълни къщата. Веднъж го видели — пуснал дядо Петър радиото и сам си играе. „Ей, дядо Петре — попитали го, — какво си се разскачал сам?“ Ставянето отговори: „Такава свирня изгърва ли се!“ Аз не знам нашето радио да е получавало по-голямо признание от това...

Припомних на Бешков една стара негова карикатура. Печата и старият „Стършел“ в края на 1940 или в началото на 1941 година, преди вестникът да бъде спрял: Художникът е грабнал една сопа и с ожесточение напънал свои радиоприемник, който е рухнал на пода разгрошен.

с провесени жици и разбити лампи. Отдолу пише: "С н- рите си да те купя, данък да ти плащам, а ти все м- лъжеш!..."

— Вярно е — засмя се Бешков. — Спомням си тая картина, но тогава бях млад и си мислех, че тия работи могат да се оправят с бой...

5. КОЙ ЩЕ ПОЖАЛИ ДЪРВЕТАТА?

Между черновите рисунки, останали ми от Бешков, имаше нещо, което никога не мога да отмина. Върху корицата на списание „Пламъче“ Бешков с плътен черен молив е рисувал селяни, младоженци, деца. Между тях има знаци и отделни думи, понятни за тези, които по-дълго са бседвали с художника за изобразителното изкуство, за „занаята“. Очевидно Бешков е разговарял с някого за извечните от него закони на сферическата перспектива, защото там е и неговата „сфера“, в която един испански благородник с шпата търси убежните си точки по обратния път на нашата визуалност. Встрани от испанеца Бешков е писал: „Рисувай веднъж, дважд, трижд, четири... кучета, овце, волове, биволи, селяни, полове, жени — със сака, с шаячни дрехи. Рисувай с четка и перо, с туш или само с перо. Търси синтез!... Обем!...“

На втората страница с червен молив — пак същото: „Рисувай!“ Две удивителни — отпред и отзад — заграждат думата, която Бешков повтаряше неуморимо пред приятели и студенти.

Един пролетен ден на 1952 година се разхождахме из Парка на свободата. Спирахме пред бюстовете на народните будители — Бешков говореше нещо за тях. И изведнъж спря между два бюста — сякаш се ослушваше в себе си:

— Ами ако един неголям вземе, че ги размести една нощ?... Какво надсмиване ще бъде, защото после ний кой не може им намери местата!...

На пътеката бе спрял преждевременно състарен човек с кломнала козирка на каскета и ръка, която държеше неестествено притисната към хълбока — нито да я спусне,

нито да я вдигне. Пред него, с дървена рибка в ръцете, седеше дете. Навярно бе негово внуче, защото върху косицата на стареца се беше застояла усмивка — една от ония малко безсмислени усмивки, които имат хората с единствен идеал — да продължат рода си.

Бешков се пина за молив, подири в джоба си и лист, до не памери. Тогава поднесе пред себе си длан и с неестествено дългия си показалец започна да рисува. Не! Бешков не рисуваше, а с пръст „измъкваше“ стареца от пространството. Имаше някакво изобразяване, а аз физически усетих „наисуваното“: неустойчивите нозе на стареца обухите му със смешно вирнати носове, ракурс на ръката му, която той продължаваше да притиска към косицата.

Ръхс! — смееше се Бешков. — Виждаш ли линията на тала му как пада надолу? За това пък рамото му красиво пробжда ей там небето. Тоя старец е неестествен без детето, затова ще направа и него. То си е рибка и не ще да знае за дядо си. Два свята, вирвано обвързани, а се разминават. Това е рисунката, това е синтезът!

Бешков нагажда сякаш цялото си тяло в направление на джипите и продължава да говори:

Рисувай!... Рисувай!... Рисувай!... Ако нямаш молив — с клечка, ако нямаш клечка — с пръст. На бешков, на амбалаж, на земя и сняг, на длан, на всичко, на всичко ти попадне...

На 13 март 1954 година прекарах с Бешков до късно. Нахален пред няколко отрязъка от плътна хартия, той се смееше, задето съвсем простите неща понякога са непроницаеми за хората. Остро очертаният профил на главата му, която той поклащаше при всяка дума, сякаш да я изведе, нервните драски на молива му показваха, че Бешков дълбоко преживява своите мисли.

Един студент ми носи рисунка. Нарисувал откъм задната два коня. Теглят кабриолет. Не така, любезни! На нас не ни трябва гърбът на файтона. Ние търсим ориентация, поради която върви, накъде отива, каква сила го държи... Ние трябва да го изясним пространствено, да изясним типа на хората в него и всичко това да бъде изобразено със законите на физиката и природата. Той мисли, че като вдигне единия крак на коня и му лъсне по главата, движението е постигнато. Вървеж ли е още

това? ... Изкуството или се започва правилно и става, или се започва грешно — и никога не става!

С едри махове Бешков рисува устремени напред коне. Над тях — едно тъмно петно, от което се отделя изразителният ракурс на една ръка и... кочияшът е готов. Появяват се и пътниците на кожената седалка.

— Конете прелускаат. Те мъкнат файтона и за това е нужна сила. Виж кочияша! Той няма нищо общо с напрежението на конете, защото се вози. По някакъв усет, доведен до навик, той само балансира и това е единствената му роля. Ето този — десния пътник — как се е навел напред. Той е нетърпелив и с това движение като че помага на конете да стигнат по-бързо до определеното място. Но другият е безучастен. Той не е заинтересован от пристигането и дори му се иска тая забавна кабриолетна история да продължи по-дълго. Овалът на лицето му, тая гънка на жилетката и тая ръка, на чиито отпуснати пръсти сам се наслаждава — всичко туй завършва неговия тип. Това е то изясняване на изобразението, това е философията! Кога най-после ще се намери човек да каже, че изобразителното изкуство третира силите, разрешава техния проблем и в това се състои отликата му от фотографията. Фотографията е абстракция! Тя лови момента, в който не е заложено нито това, което е било, нито това, което ще стане. Светът съществува чрез човека, а фотографията е оптика и химия... Ето този кон! ... На неговите плещи, на крупна му, тежат килограми и години. Гърбът му е извън опорните точки на нозете и той увисва надолу. Тая дъга обаче ни задължава да търсим нейното завършване в линията на корема, защото в изкуството има само неща, които взаимно се осмислят и оправдават. Отричането на едното от другото е всъщност отрицание на самото изкуство. Бешков рисува коня и продължава:

— Усещаш ли колко е теглила тази кранта и, което е много важно, как с ум и навици се е научила да разходва силите си? Този кон и след като умре, ще продължава да бъде силен, защото материята и енергията са се съхранили. "И твой един син, Българийо, виси на него със страшна сила!..." Ето какво понятието още Ботев е имал за нещата, които съм принуден да банализирам след толкова години!...

Веднъж при Бешков дойде млад художник с папка рисунки. Докато ги разглеждаше, Бешков хапеше устни, после взе молив и се наведе над белия лист. Започна да рисува нещо, което приличаше на пате, но затваряйки навиците на шията с една срещуположна линия, патето се превърна в старинен картуш, във вензел на неизвестна марка от династията на Бурбоните и — най-подир — в парска кошница.

Обмисляше как да започне разговора. Сянката на острия му нос падаше точно върху листа и Бешков очерта ръката й с изясняваща линия.

— Да-а — провлачи той и отмахна листа. — Ти твърде много се увличаш в доброто настроение на лицето. Де-тайлираш и изпушаш най-важното — материята — нейния обем и тегло. Трябва първо да се отиде във веществествеността и оттам в изобразението.

— Вие ми открихте корана! — надигна се възхитен художникът.

— Не знам какво съм ти открил... Аз казах това, което мисля като художник. Тия неща не може да ти ги каже никаква академия, защото само на творческата личност принадлежат виждането, импулсите и цялата безотчетна мъка, която на белия лист ние кратко наричаме "субективен израз".

Бешков взе една илюстрация, прекара пръст през средната й — като че пречерта зрителния хоризонт.

— Ето! Светлосянка има, а няма дълбочина. Отделните предмети са без отношение един към друг, а предметите без тая обвързаност не създават свят. Поотделно ностът, очите и ушите ти са нищо. Аз не мога да те възприемам на части. Така и рисунката обединява всичко около един сравнително център и тоя център всъщност е творчески акт... Твоите дървета страдат — те изживяват всичката мъка на инерцията и своята неподвижност. Кой ще ги пожели, щом и художникът е глух за тяхното страдание? ... Пред едното ти си предпочел другото — прекалнал си се, взел си да словославиш нещата, да ни издирваш: "Гледайте какви цветчета, какви дървета!" Чие от картинки не се интересуваме, а от преживелицата на художника. Цветята, портретуваният, къщата са само повод за изява на твореца. Рисунката има едно нещо в себе си, което е от натурата — творческата личност. И аз непрекъснато търсех досега да те видя, а останах само сред

дърветата. Илюстрована картинка! — завърши Бешков, раздразнен от усилието си да бъде деликатен. — ... Гледам това тяло. И в Академията има няколко тела, които ме душат, та ще кажа да ги изхвърлят. Художникът е гледал добре, нарисвал е всичко точно, но той ни е казал само как се гледат телата, но не и как се рисуват, което е съвсем друго нещо. Тялото, както и всичко в света, има тегло. Даже и диня като отидеш да си купиш, никой няма да ти я даде, преди да я сложи на кантара. И ти конструираш добре, издължаваш се на зрителното възприятие безупречно, но пропорцията е само средството.

— Вие искате да кажете, че това тяло е лишено от движение? — обезкуражен пита младият художник.

— Няма движение на нищото! Има материя, която се движи. Без материя какво ще движиш? ... И чудно нещо! Мен уж ме винят в клерикализъм, а трябва да внушавам тия прости неща на хора с безупречна преданост към материалистическото мислене! ...

— Открийте ми разковничето! — моли художникът.

— То е усет. Средствата се научават, но тия неща не се дават от ръка в ръка. Случва се да търсиш нещата в сложната светлосянка, а то става само с една линия. В изкуството няма край. Който е стигнал до края, стигнал е до самата гибел. Среца се и такива художници, които в себе си нямат пътища за нататък, та цял живот правят едно и също нещо. И у нас има много такива — да не казвам имената им, защото враждата се ражда от глупостта. Те ще си останат вечни юноши. Ако от рисунките, които видях, ти не навлезеш в състоянията на друга възраст, и ти ще останеш завинаги юноша. Та лошо ли е? ...

Бешков се смее. Добър смях, в който натегнатият разговор олеква изведнъж.

— Искам да остарея! — настоява гостът.

— Ще остарееш, когато сам си кажеш: „Стига вече! Така повече не може, драги!“ Тия думи винаги съпътствуват едно творчество и се изричат тайно от околните. Работата е ти да се самоосъдиш. Тогава вече си в старостта... И запомни: от самодоволството и лекомислието не се ражда изкуство. От лудост може да се роди, от детски съновидения — също, но от лекомислие — никога! Голямата радост на изкуството е зачената от голямо стра-

дание... Понякога рисувам весели патета, а личи, че ги е правил петдесетгодишен човек. Много е важно с каква материя се насищат нещата. Ние, славяните, понякога се мислим, че сюжетът е всичко. Оттам тръгваме по дирите на събития, правим справки и търсим списъците на историческите лица. А то!... Не разказът за нещата, а възрешнието им в изкуството ще ни даде всичката благоуханост, която ние така ожесточено и безнадеждно дирим. В световната живопис няма такава лекомислие и затова Цраксител, Рембранд, Леонардо, Делакроа, Дега — отлични са станали мярка, обем, свят. Ние казваме: „Дай ми един Рембранд“, без да назоваваме творбата. Това значи, че авторът е дал на преживелицата си вечен живот и той е всичко. От такава едно схващане би могло да се отиде в субективизъм, но той е извън същността на разговора ни, извън моите творчески убеждения...

Когато художникът си отиде, Бешков се разходи из стаята. Както гледаше в тъмнината навън, извърна се несазнатно и намести очилата си:

— Изкуството не е да го научиш и да го правиш. То е заложено в генезиса на пастилвите и както в природата синтезът се извършва благодарение на слънцето, така и творческият процес става ей така! — Бешков сложи пръст на гърдите си. Долната му устна беше увиснала — беше развълнуван.

6. ЗАГАДКАТА ЛЕВСКИ

Бях се върнал от Трявна и Дряново — при Бешков отидох с възбудата на това пътуване. Занесох му една чудна, съвсем неизвестна у нас книга — записките на Цаню Захариев за Тревненското въстание. От трагичните страници, в които авторът с успокоен, но скърбен глас съобщаваше как българите са ловили въстаниците и са ги предавали, разговорът премина към смисъла на жертвата, предателството и съдбата на нашия народ. Бешков беше се вкопчил за края на масата и наклонен към мене, говореше напрегнато:

— Жертвата е наивно нещо. Тъкмо наивитетът я озрава с красота. Хитрецът е твърде практичен, за да се изкупи от жертвата — неговите неподражаеми способности са в ползуването на едно извоювано дело. И все пак колкото крачки е направил този свят, направил ги е чрез наивниците, чрез фантазiorите. Та ако е с всички си, човек тръгва ли през тоя трънак? И то бос!... Бунтовниците победиха турците само със своята вяра, синовност и пълно отсъствие на чувство за съизмеримост. Те нямаха елементарно усещане за материалната сила на страшната империя Турция. Те дори и за себе си нямаха реално чувство, защото то се изгражда чрез дистанциите, съпоставянето и логическите построения, а тези, които се жертвуват, са емоционална субстанция. Изобщо всички бунтовници боравят с по-други мерки. Те нямат действителни представи за веществените сили, за изхода на битката. В това се състои главното им нещастие и великата им сила. Това е парадоксът на всеки бунт.

Левски за мене е бил най-ясната загадка. Той имаше съвсем различен морал от турците. Българи, които носеха морала на турците, станаха техни съюзници. Господи, от какви ли тъмни подмоли, отде ли се взема това черно предателство, това ибрикчийство? ... Нещо фатално се е разрушило в нас, разрушило се е неоправимо!... Аз съм сигурен, че Левски се е борил за една България, която преди всичко да не бъде Турция. По вероизповедание Левски бе българин — по българин дори от един Ботев, у когото политиката доминира над нравствения възглед. Левски говори за политическото управление на България, за републиката и казва: чиста и свята! Това е българска мярка за гражданските стойности.

— Как се пробудиха в Левски тези неща?

— Монахът! — натърти Бешков. — Левски и Паисий са едно и също нещо. Нито единият, нито другият са мислили за политическите граници на България. Това е борба от по-друг разред. Левски излиза от песента, словото и нравствената завършеност на българина. Той и никой друг не е наричан Апостолът! Това е най-внушителният паметник. Левски е върхът, до който ние стигнахме като народ в историческия си път...

Бешков помълча и продължи:

— Тук дядо ти Илия ще ти каже нещо друго. Запомни го и го премисли!... Най-възвишеният момент от борбата

ни с турците започва от българската жена — майка и девица. Никой от тях не се поддаде и не влезе в съпружество с турчин. Тук не става дума за отделните случаи, при които всичко в човека рухва и го прекършва. Аз говорим за морала на нещата. Българките се хвърляха в пропаст, редяха песен след песен за верността. И опазваха гордото си съзнание, че турската плът като физиологически и морален порядък е несъответстваща на българската. Те не предпочетоха агалъка пред бедността, околството и чуждия тям живот — пред смъртта... Чак като видяха това, мъжете се размърдаха и тръгнаха да изиглят туй, към което първи ги подтигнаха жените. За това те бяха задължени от жените по най-неотмениния начин. Жената винаги е осмисляла подвига на мъжа, както и няма кой друг да оплаче, изпее или огласи жертвата на мъжа освен жената!... Левски, който беше се лишил от жена, бранеше фанатично каузата на българката, защото с гения си беше доловил съдбовността на тези неща...

7. АЗ СИ ОСТАВАМ ТУК

Дядо Дуно, като даваше някому пари — чисти лири на заем, — първо ни разгонваше, за да не види никой кому и колко пари е дал, да не позори човека. Това беше неговият свят. „Деца — казваше той, — яжте по малко сиренце и по малко хляб, та да се наядете.“ Не от скърпничество, а да не се развратим. Той често сваляше калпак от главата си и ме пращаше да пазарувам. Като видеше калпак на дядо Дуно, бакалинът слагаше в него всичко, каквото му искаше. Калпакът бе и удостоверение, и подлица, и всичко... Коста Тодоров, когото ние понякога смятаме за разпилян из света нехранимайко, взе сърцето ми с няколко думи. Бяхме в Белград, където той бродеше с развято пардесю и винаги леко изместена шапка. Като у дома си. Срещнах го някъде около Калемегдан и му предложих да идем в ресторант. А той знаеш ли какво ми каза?

„Добре, Илия, ама аз имам останало от снощи ядене. Да го изядем, пък тогава ще ходим, дето ще ходим...“ Отидохме в квартирата му, в една тясна кухня с проклет балатум и мирис на мокри пешкири. Сина ми от

яхнията, която бе готвил сам. Сипа и на себе си и от припряност седеше на края на стола... Тая яхния спаси за мене Коста на вечни времена.

За първи път го видях в затвора през 1918 година. Бях момче на шестнайсетина години — прагича ме да занеса на затворниците храна. Помня ги като днес — наредени в стаята за свиждане: братя Генадиеви — с бради, Коста Тодоров, Стамболийски, Райко Даскалов, Недялко Георгиев, Григор Бояджиев...

„Ха! Вижте на Бешко Дунов момченцето!“ — възкликнаха те и това изведнъж ме сближи с тези страшни хора.

После Коста тръгна по света. Той и без това имаше самочувствие, че е гражданин на цялата земя. Къде не ходи той, де не изнася своите сказки — на ръка с един единствен шлифер и с едно до смахнатост огнено сърце.

По времето, когато се сключаваше Ньойският договор, той се яви при Клемансо, при Тигъра, който не желаше да види никакъв българин. Каза ми му: „Един кавалер на „Почетния легион“ и министър-председателят на Франция се усмихнал. Коста отстоявал правото на нашата национална кауза и му се плачело от жестоката разподялба на България, а Клемансо му се противел. Аз си представям какъв ще е бил тоя разговор, щом Коста пребледнял във фаталния миг и посегнал към ревера си. Свалил знака на ордена и го върнал на весилния съдник. Какъв жест! Той съвсем не прилича на някое оперетъчно връщане на ордени...“

Чудни вечери съм прекарал с него. Биваха минути, когато Коста ме слушаше с часове и аз вътрешно се радвах, че съм накарал този могъщ трибун, този пламенен дух да се смири пред мен. А той ме слуша, слуша и само от време на време ще възкликне като дете: „Я-я-я!... Така ли? ...“ Веднъж ме пита:

„Илия, ти знаеш ли, че можеш всичко?“

Позамисли се и добави:

„Всъщност по-добре е да не знаеш това...“

Това беше в Югославия, след като държа своята сказка в Сараево и оттам се върна озарен от успеха си. После Коста ми се обади от Америка. Писа ми, че ми осигурява билет до там и издръжка. Той много се надяваше, че ще тръгна — това бе изразил и в писмото си: „Гй — казва — не знаеш какво ще бъдеш тук. Ще бъдеш всичко и ще имаш всичко...“ Наистина, аз пях да идвам тук със са-

мост, за да си кажа думата и да си отида, но отечественият съм, като те роди, създава в теб сили на притегляне, които са много по-мощни от това, което после би ни се предложило, за да ни изкушат! Идва миг, когато нищо на твоята неизповедима същност не можеш да размениш за никакви блага...

И аз останах тук!

За това биха ме нарекли патриот. Какво не измислят хората, за да се самоподтикнат към добро! А аз го наричах от егоизъм, защото извън България ще съм много нещастен... Сега съм народен художник, лауреат, фигурирам в протоколните списъци. Тези, които бранят своето място там, смятат, че това за мене е много важно. А за мене е най-важно да рисувам, защото един народен художник няма възможност да рисува! Смехът става подорителен и аз се озъртам. Едно всеозъртане, което се предава и на мене. А как ми се търси смешното и парадоксалното — онова, което очисти нравите. Аз не знам дали ме разбираш докрай, но е много полезно, когато истински те хвалат, да си намериш няколко умни хора, които да ти покажат и другата половина. И повярвай ми, аз съм толкова страхлив, че еднакво се боя и от свободата, и от безправие. Свободата винаги ме е правила най-малко слабоградумен. Когато го даряват с нея, човек винаги е склонен да се самоограничи... Веднъж Ламар ми каза: „Остави я тая, Илия! Просто те е налетяла старостта.“ Може и това да е. В изблик на въображение хората ми приписват и християнство. Аз го приемам — като християнин винаги съм склонен да оневинявам другите и да отегчавам собственото си положение...

8. БОЛНИЯТ МОЛИ ЗА ПОЩАДА

На 17 ноември 1957 година бях у Бешков с последните миниси на наши разговори.

Четяхме едно есе и Бешков хапеше устни:

„О, нощ! О, моя тъмна майко...“

Някой позвъни и той нервно захвърли листа:

— Кой ли ми е притрябвал сега!... Идват, слушат, обичават се, а след това говорят, хвалат се...

Влезе А. Л., изправи се пред масата и разгърка ръцете си като пред огън. Бешков не го и погледна. Побутнах голеко с коляно: кажи му нещо, за мене е неудобно. Тогава той повдигна глава и очите на двамата се срещнаха. От усилие да скрие раздразнението, лицето му бе побледняло. И опитът да изтръгне някаква усмивка бе жестокоост към самия него.

Гостенинът седна на отвърдения край на масата и Бешков, сякаш оня не бе там, продължи да чете:

— "... Надвесена над мен, без майчина гръд, без милваща ръка, с очи, отворени връз мене..."

Четеше с глук, подеи — нещо го давеше, караше го да се задъхва и той се силеше да превъзмогне това задъхване.

А. Л. бе наклонил глава на една страна и изглежда това много го забавляваше. Дори когато Бешков завърши с плач в гласа, той си остана така. Илия почувствува отчуждението; страдание удължи лицето му, ноздрите му потръпнаха. Изправи се и като пробобждаше с показалец въображаемото равнодушие, повтори на срички края на есето:

— "О, моя майко, моя пречиста смърт!..."

Това бе непосилен шепот, пълен с плач — той нараставаше, нараставаше, докато накрая Бешков го пресече и задуши в гърлото.

И съвсем неочаквано, смайващо, А. Л. попита:

— Защо, Илия, майка ти да е твоята смърт? Аз мисля, че майката е символ...

— Моля ти се, не ми кавай какво мислиш — прекъсна го нервно Бешков. — Аз съм болен човек, а болните трябва да се падат. Туй, което чу, не беше предназначено за тебе. Това са си мои неща и там няма място за друг...

Бешков се обърна към мене — поизгърбен, с увиснали ръце:

— Всеки плач трябва да се чуе! Останал несподелен у човека, той се превръща в омраза. Така е и моят плач. Но ако някой няма уши и сърце за него, какво съм виновен аз? Ти, приятелю — обърна се той към госта, — все искаш да обясниш работите докрай, да си ги нагласиш тъй, че да са ти леки за приемане. Не!... Така лека нота ни за себе си я търся, ни на близките си я желая. Глупостта наистина крие много удобства, но не им я желая!... Аз зная онова леко за възприемане слово, което всъщност е духовна леност, изпразнена от асоциативност, пустота!... Аз плача, душата ми няма покой, аз се прощавам

своята, а вие искате да се грижа за това — как да ме разберете по-лесно. Отгоре ще ми поискате да изясня и политическата презумпция на мислите си. Нямам политическа презумпция! На вас много ви се иска да умра живен, усърждаващо, с "Дружна песен" на уста. А представите си, аз умирам мъчително, аз умирам за ужас на тези, които обичаха да ме виждат на приемите с орден, далеч не така героично, какъвто герой ме изкараха!...

От възбуда устата му бе болезнено отворена. В неосветената част на хола се мярна А. Л. Беше смален и калък — отиваше си, без да се сбогува.

9. ОСТАТЪКЪТ ОТ ПЕСЕН Е ПРОДАДЕН

Месеци преди смъртта Бешков загуби съня си. Кожата му стана бяла, прозрачна, очите му тлееха и това състояние на горене пукаше устните му, които той бавно облизнаше с език. В тая отскоро появила се привичка имаше нещо болезнено и ние — приятелите му — влизахме в дома на "Янтра" 13 притихнали, подтиснати.

През октомври и ноември 1957 година ден през ден бях у Бешков и оставах до късно след полунощ. Градът тънеше във влажен мрак, в пустота — тя го плашеше и той, поглеждайки циферблата на своя "зениг", се усмихваше горчиво:

— Ти не можеш да ми дадеш здравия си сън, затова раздели с мене болните ми безсънници...

И аз ги делях с подсъзнателно усещане за близка гибел. Пустинен хлад ме лъхаше отвъд пределите на нашите делници, когато Бешков нямаше да го има. Улавяхме се един други в тези мисли и се мъчехме да ги отпъдим — това изпитваше среднощните ни разговори с разтревоженост и страдание...

В хола беше се застоял мирис на диамокс, с който Бешков лекуваше сърцето си. На работната му маса, край засъхнали тушове и ръждавали пера, имаше една скица на Бай Ганьо. Беше увита в бял целофан. Когато Бешков и раздипляше, обвивката изпука, прокъса се и започна меко, безшумно да се раздвоява през средата. Очаквах, че ще спре, но той направи с дългите си пръсти кръг около ризунката и половината от целофана остана в ръцете му:

— Ето ти го Бай Ганьо. Гол! Това е една от измамните ни за него. Винаги ни се е виждал безкрайно прост, безкрайно ясен, а то не е нито едното, нито другото. Алеко изпълни предпочитанията ми към българската реч и вече десетилетия не ми дава да се успокоя. Нашето слово, покланяло из дълбините на Византия, е слово за молитви и съновидения. Алеко намери в него друг звук. Умните той стъписа, а лекомислените разсмя. Аз мисля, че от търсенето графически израз на Алеко един художник би могъл да си създаде творческа съдба. Дори сега, когато в предусещането на смъртта заживях нов живот, Бай Ганьо е в мене: с чепат бастун, в министерски автомобил, с редакторско перо и бердана — заплашващ всекиго и от всичко изплашен.

От Алеко извличам цялата си концепция за хумора. Той не е отрицание, а преутвърждаване, не е злонраво дирене на грозното, а съвършена мярка за красота. Алеко сам разбра тия неща и ги разбра великолепно — иначе нямаше кой да му ги подкаже, откъде да ги вземе. Гогол четеше своите „Мъртви души“ и плачеше. Алеко също е един плач. Чехов смяташе себе си за автор на тъжни разкази и тъй като в тия работи човек не забравя и себе си, ще ти кажа, Сиврий-сини, че и моите весели рисунки са много тъжни рисунки. Иначе всичко става лекомислие.

„Олоша дума песен не става!“ Тази поговорка се превърна в ръст на нашия народ. Морален ръст! Понякога извършваме злодеяние или чрез изкуството си произнасяме присъда. Но ако първи оплачем жертвата си, вече не сме престъпници, защото влизаме в нравствения закон. Затова смехът, карикатурата не са естествески проблем, а етически. Младият човек не е напълно годин за такива преживелици — те са състояния на възрастните и то — неопорочените. Човек трябва да има деца, за да знае доколко се забива ножът. И аз трудно бих обяснил кое ме направи карикатурист: неуредите в моралния и политически живот или състраданията към другите. Аз знам, че и Алеко си е задавал тези въпроси — това го виждам най-добре в гимназиално-преподавателското възприемане на неговия творчески дух. Изобличител на зараждащите се капиталистически отношения. Как не! Че какво ли пък би могло да даде кредит на едно изобличение, ако то е извън човешката ни драма? После едно изобличение е твърде малко, за да остане мъртвият ва-

сред живите. Алеко знаеше докъде се забива ножът и ни стана приятел със своята милост. Той като свидетел се наговари с греха ни, за да го разпънем и измилуем; той трябваше да бъде убит, защото без смърт няма възкресение. И пак бихме го убили. Мъртвият Алеко е по-необходим от живия!

Гласът на Бешков бе предрезаващ. С ниско наведена глава той рисуваше сложна плетеница, която постепенно добиваше очертанието на куче. Сякаш извличаше думите от тая рисунка:

— Ние се смеем над Алеко и това е единственото условие да го приемем без плач. За него понякога се чува тревожен въпрос: не е ли Алеко твърде български? Аз искам да го защита — още сега да го защита! Ако той не може да бъде отделен от духа на един народ, тъкмо тогава принадлежи на света. Хорага се смеят по един и същи начин, макар да имат различни поводи, а хора като Алеко стават междинна тъкан, синтез на тоя смех.

И нека не се мръщим, че Алеко бил опозорил нацията. Той направи нещо по-друго — завинаги отне възможността на Бай Ганьо да се приобщава към духовните й върхове. Бай Ганьо разбра това по-добре от всички и уби Алеко. В нашата литература няма пример на такъв двубой между автор и герой. Алеко би могъл да се предпази, но изглежда, не е познавал докрай байганьовщината, нейната фаталност. Това е един враг или едно злонравие, скрито дълбоко в самия Алеко. Затова рождението на Бай Ганьо е очишението на Алеко. Като всяко рождение то трябва да прерасне в жертва. Като се освободи от Бай Ганьо, освободи и нас от него — той излезе от страниците на книгата и уби създаателя си.

В настъпилата тишина чувах меките чехли на Бешков. Те бяха твърде големи за тесния му крак, подпетени на криво. После тяхното плякане замря и аз се изплаших: ботушите на Бай Ганьо ли смазаха домашния уют на затопленото жилище? Бешков, изтощен от това, което бе говорил, отиде край леглото си, при разноцветните шипенца с лекарства. Оттам гласът му стигна до мене даден, недействителен:

— От един смех последва една смърт... Това можеше да стане в най-трагичната земя, която ние трагично сме възлюбили — България! Беше ли си отгъстил Алеко за всичко, като приживе се нарече „Щастливец“ и не беше

ли това най-тъжната му шега? Алеко ни измисли един Бай Ганьо с ботуши и тъй като бе измислен от велик художник, стана по-истинен от истината. Творецът нямаше как да му се противопостави — в изкуството това е най-голямата безсмислица. И стигна до единствено възможно: да отрече себе си. Щастливец!... Какъв парадокс! Ако два просташки ботуша веднъж са провървали, те вечно ще кънтят. Иначе ще трябва да повярваме в абсурда, че Алеко ни е написал агитка — ден до пладн... Ако един див смях е накарал залъка да заседне в грълото ни, той винаги ще засяда. Ще ви сепка в съня Бай Ганьо: „Бъдете щастливи!“ Ще ти извие ръката до прекършване и ще те извърне с лице към пустотата: „Ето, това е красота!“ Пак бъди щастлив!... Ще купи, ако му потрябва, последния ти дъх, последния остатък от песен: Бъди щастлив, защото те е навестил благодетел!... И ние, Сиврий-синий, или сме безкрайно корумпирани, или сме безкрайно глупави, като отнасяме Бай Ганя към едно минало. Солидаризираме се с Алеко и искаме да се приобщим към достойнството му. Алеко изрече и плати! Той понесе риска на изкуството си, той е жертвата, а ние искаме да живеем и да се ползуваме от нея, да си намерим място при Алеко. Но тъй като при големите ние кога няма място, взехме да го търсим при себе си и смятаме, че с това сме го удостоили... Кой не се е смял един ден и не е плакал цяла вечност?...

Бешков беше се спирал край кафявата завеса на широк прозорец с издигната нагоре ръка. Имах странното усещане, че излиза иззад завесата на някакъв недействителен театър и пита онемялата публика. Възшност той не питаше никого — въпроса бе задад на себе си. Тялото му бе осветено отстрани и тая игра на сенки и светлини го правеше много висок и недосегаем.

10. ОСТАНИ СИ ПРИ НАС, ИЛИЙЧО!

През 1957 година Бешков ходи за Илинден в родното си село Долни Дъбник. От години не бе ходил там и често се гневеше на своите болести, които бяха го привързали към София. Върна се радостен, обнадяден, но

никога това идеше от тъжното усещане, че е успял да намери родното си място може би преди смъртта.

В края на август той ми разказа как отишъл на гробищата в Долни Дъбник. Беше полуизлегнал на своята кушетка — в ръцете си въртеше жълтеникаво шишенце от някакъв специалитет. Гласът му бе станал малко глух, съсредоточен. Стори ми се, че се бои да повдигне очи. — Отидох на гробищата, дето лежи мама, дето са били ми, дядо ми, брат ми. Наokoло край поруганите гробове народ, народ... Безгласен, ням и покъртителен в страданията си. Ах, тия гробища! Дошли са забудени жени, пречистени от скръбта, слобили се със свобода, която ти дава само пресният гроб и непоправимата беда... Аз се вцелених. Бешков плачеше и разказваше. Лицето му беше се изменило, неузнаваем бе и гласът му. Никога не бях го виждал така.

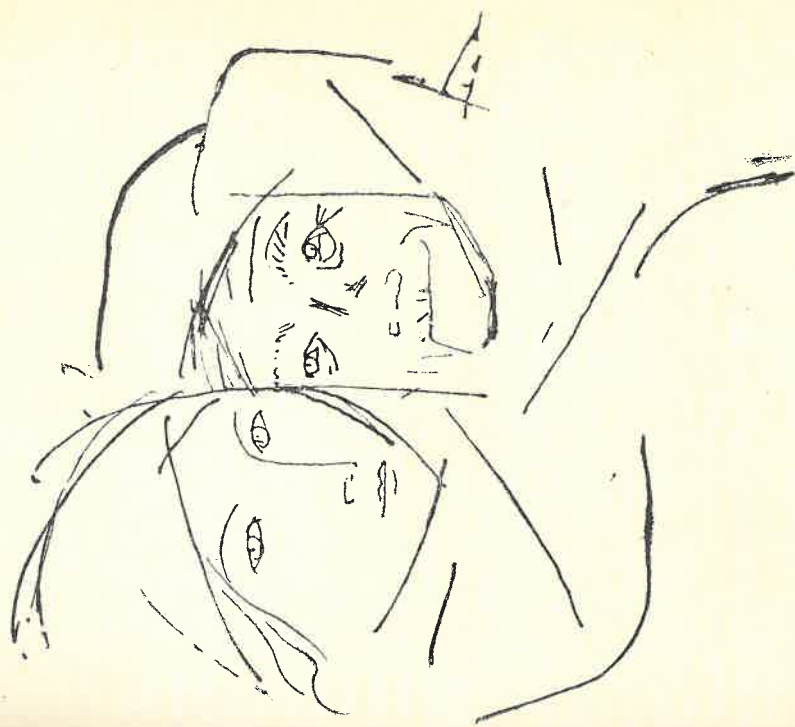
— Отидох в гробищата, за да видя де ще се приюти безрадостното ми тяло. Стана ми жал и за самия мене, и за хората, които бяха наokoло. Добрин, мой съученик, идва при мене. Плаче: „Остани си при нас, Илийчо, остави тоя град! Ще те отровят. Като сме всинца заедно, на всинца ни ще е добре...“ Какво да му кажа? Тия хора търсеха упование в най-безпомощния човек!... Една жена, която нареждаше нещо, ми заговори. Скова ме страх. Със същия глас, в същата гама, с която бе нареждала на камъка, тя заговори и на мене. Или аз бях за нея мъртъв като камък, или камъкът бе оживял за скръбта й, та нему да каже всичко!...

Тая нощ на раздяла, без да усетя как, поисках на Бешков едни мънички захвърлени карти, с които редеше своя пасианс. Погледна ме, приближи се до мене и кротко пригълна в ухото ми:

— За спомен ли ги искаш? И ти ли ме отписа от житието, Сиврий-синий?...

До януари 1958 година се виждахме много пъти, а след това — на гроба му.

Нямаше го вече Бешков и една пустота, дето не бе замирване, се изливаше на могъщи потоци от размътено офирайско небе. Тя изпълваше погледа ни, нас изпълваше. И немеехме в злочестината си, както е при всяка съдбоносна скръб.

ДУМИ

Езикът вече е установен, думите са влезли трайно в мисловния ни строй и връщането към забравените думи на миналото е само за да почувствуваме близост с неподправения усет на нашия народ за реч, неговия конструктивен езиков гений. Те още живеят и са филигранът на областните говори. Диалектологическата карта на България е твърде разслоена, книжовният ни език се осъществява извън дълбоко проникване в пъстрите й петна. Процесът вече е завършен и едно припомняне на старите езикови форми няма претенцията да ги наложи на литературния език, колкото да ни върне в прелестното усещане на българина, когато е къртил думите из дълбините на своето чувство.

В родопските говори са оцелели бисерни думи — те поразяват със своята архитектурника, със звуковата си живопис, която често разкрива смисъла им, без дори да ги знаем. От трайното им общуване с фолклора, от дълголетието им, те са добили нещо повече от прекия си смисъл: станали са история, обемът им е нараснал от непрекъснатото им възраждане в емоционалността на миналите поколения. Във всяка песен, във всяко наименование на местност личи следата на голям вкус и усет за думата.

Трябва безкрайно да се съжалява, че ние не познаваме това съкровище — не да го ползуваме като готов материал, а да ни предпазва от пустотата на всяка литературна мода.

В Родопа има песни, има руда и ветрове, дето не свистят, а въздишат и говорят на тези, що имат сърце да разберат. Там говорят провлачено, почти неразбрано за външни хора, измежду които лекомислените запомнят по някоя дума, за да се надсмеят.

Израснах в тази планина, обходих пътищата и колибите ѝ, попиляни от чука на чука, хладните ѝ долове и безветрени припечи. Извън нея нищо не познавах, та ми се струваше, че целият свят е такъв. Така пропуснах да забележа много неща и чак когато синият ръб на Карабалан и Рожен остана далече зад мене, сетих със сърцето си, че съм загубил нещо, което всякъде не се намира...

Оттогава съм длъжен на планината. Все ми се ще да разкажа всичко за нея и тъй като от многого неща най-ме тревожи словото на родолчанина, започвам с него.

1. УДВОЙ

Една неделна утрин баща ми метна върху самара на нашето магаре бяла неоцавена кожа, скъси прашките и с очи ми даде знак да възседна.

В Къшльова падина пвъртяха птици, замайващ мирис на билки и треви се носеше наоколо. В сините камъни под Хаджиниколовия дам водата бълбукаше — бистра, пенлива — ветровете бяха укротели и сякаш целият свят се бе притаил, за да се наслади на разтваряния се ден.

Когато излязохме от града, татко откърши вейка от плета край Чумините орехи, натири магарето и като се видях далеч от мене, запя:

Караш ма, мале, мърши ма.

*Я ще ти скоро зайда
дену пилцене привалят,
привалят — пак са ни врацат...*

След два часа стигнахме Кривия габер, където татковият приятел Садък Караисенов имаше колиба.

Лайнаха кучета. Иззад плета на гермята¹, където тракаше хлопка, се показа Садък. Той тръгна към нас с разлюляна стъпка и ми се стори, че върви тъй заради тежките цървули, направени от автомобилна гума.

¹ Гермя — заградено място пред къща за доене на добитъка.

Дивлата с татко се запrikaзваха за свои работи, а аз се повъртях, повъртях и се покатерих на високата череша, която бе почнала да червене.

Зрелите плодове бяха по краищата на клоните, та когато и да се мъчех, не можех да ги стигна.

Садък дойде под дървото и заговори:

— Тая страна е ялова, не види я слънце. Фати се за горния удвой. Там има плод.

Насирах това, което ми каза Садък, после започнах да ги череша, но все мислех за тая дума „удвой“, която чунах за първи път. Досетих се, че казва тъй на чатала — усещах на дланите си гладката му металносинкава кора, прокътсана на места, усукана на малки пръстенчета.

— Това тук е един удвой, това пък е друг удвой... — Понитарях на себе си, а очите ми шареха от чатал на чатал.

Така опазих в себе си една елмазна българска дума, откоде попиляна и загубена за нашия език.

2. ЗАПРАВ

Всеки петък елехчанки идваха в Златоград на пазар. Вървяха на групи — шарените им котнуи с гайтанлия елечета пъстрееха отдалече. Ние гледахме от прозореца и чакахме да се огдели от жените нашата приятелка Незифя Камбурова.

Тя ходеше, без да бърза, но крачката ѝ бе равна, спорна. Полите на черната връхна дреха — биниш — отпред с два везани жълти кръга, се усукуваше около нозете ѝ. Лицето ѝ бе насечено с дълбоки, строги бръчки, а очите ѝ плунаха в мека влага — гледаха почти жалостиво и ни караха да дирием в тях скрито страдание.

Когато прекречеше нашия праг, къщата оживяваше, защото думите ѝ бяха като песен. Първо разтваряше малка торбичка с плетена шарена зунка, даваше на нас децата по шепи сушени череша и орехи, после тръгваше по тесния коридор, като говореше:

— Имали сме дене да живем и да се видим. Добър ви ден...

Тя развързваше под брадата си черния чембер, отпущаше краищата му. На шията ѝ блясваха два реда евтини червени мъниста, прилични на охлювчета, нанизани едно до друго.

Ние седяхме притихнали около нея, а тя разказваше за Римпала, който на Маврузина чука отброява вече две хиляди години и толкова се бил смалил от старост, та Иса Пайкамбър — Исус Христос — го държал в шена памук.

— Че може ли, Незифя, човек да се държи в шена памук? — питаше брат ми.

— Може, сине, може — отвърщаше тя. — То не е човек — душата му е, а за нея не трябва ни палат, ни фурна хляб, ни завивка...

Един ден се вдигнахме и отидохме в Елехча на гости у Незифя. Тя бе сложила стан и тъчеше сиви домашни чаршафи с бели шарки, на които казваше пишила. Мама също искаше да заръча чаршафи, но се колебаеше за шарките. Незифя разбра, притегли близо до себе си своето внуче и му пошегна:

— Върви, сине, рѣчи майци си да ти даде ваш заправ за ткаюу.

Тя искаше да покаже на мама някакъв нов модел за чаршафи и нарече това заправ...

Много по-късно споменът за Незифя ме подсети, че се ползваме от една чуждица — модел — вече твърде здраво вкоренена в нашия език, на която хубавата дума, както често се случва и с други неща, не е могла да противостои.

Правя, гледам от нещо и правя, започвам да правя, заправ... Това не са просто думи, а част от житейската съдба на народ. За всяко нещо той е мислил, дирил е и е намерил слово, та да одухотвори труда си, вещите, които го заобикалят, природата и стихите — да ги дари с красота, да им даде от своята душевност, та и те да му върнат със същото.

3. НАДПУСК

Родопските долгери са прочути със своето майсторство. От незапомнени времена носят груби шаячни дрехи и бяла тъкана риза с едно стъклено копче на простата яка. Лицата им са слечени от ветрове, от тежък труд. В песните си народът горчиво се е пошегувал с ръцете им: „долгерин с калени ръчйща“.

Всяка година преди Гергьовден те тръгвали из далечни краища с чук, оловен отвес и мистрия в козинявата зобилница, с дървена дюлгерска мярка в ръка и два ката дрехи в торбата. Завръщали се чак по Димитровден с басма, някоя и друга паря в кемера и благи стафиди за децата.

Тези незабележими хора са построили чудни къщи, накацали по родопските припеди — сякаш винаги са били тук и векови ще бъдат. От земята се издига каменен зид. Над каменния зид е лягната къща с варосани стени и почерняла от дъждовете стряха. Живописни прозорци, наредени два по два, с дъсчена обковка и „веждички“ отгоре, широки одрове и вити пармаклъци, заставят човека да почувствува, че тези къщи са строени от хора със сърце и усет за градеж. Родопският зидар знае, че камъкът е камък и трябва да се постави на място, че дървото отсечено веднъж, оживява наново в портата, в нарязаната на зиг-заг греда или в ребрата на покрива. До сивия камък е бялата вар; до бялата вар — потъмнялото дърво с насмолени жици; върху дървото — главестите ковани пирони. Слънцето играе по тях на петна и къщите сякаш тръгват на път, както са си вкупом. Дюлгеринът първо пита стопанина:

— Каква къща йциш?

След като изслуша думата му, той съобщава своето единствено условие:

— Ти печелиш пари, пък къщи правя я. Сега ще ма оставиш да си свърша работата — и ти да си доволен, и да не си цапам занаята.

Това значи, че стопанинът е казал своето и нагатакъ не бива да пречи на майстора и той да каже своето.

Една от тайните на родопската къща са нейните ергери. Майсторът им обаче никога не казва тая дума. За него тя е далечна, грозна дори. Той знае: щом вдигне

каменния зид, трябва да „наддаде“ гредите навън. Българите им назъбва със ситен трион и върху тях стъпва плетеният зид на къшката. Бялата горна стена трябва да се отдели от камъка на долния дувар и майсторът прави това, като „надпуца“ къшката. Така се е родила и самата дума — „надпуск“.

Тези неща не могат да се правят от едни, а да се кръпчават от други. Зидарят е редил дебелите греди, вътрешният му усет е подсказал след това да ги кръпчават с нов ред. Той се е възмущавал, искал е да направи нещо по-хубаво от това, което е зидал дотогава, затуй надпускът за него не е само дума, а радост, която извисява къщата и кара майстора ѝ да излязла в един от камъните: „Построй ся този дом от уста Кирияка из Ахъчелеби во лето 18...“

4. ПРАХНА

Когато се натрупат градоносни облаци и едрите капки шибнат изведнъж, от земята се отдели белезникав прах.

Хората са забелязали това и думата сякаш се е появила самичка — прахна! Тя не се употребява за какъв да е дъжд, а само за силен, буреносен, внезапен дъжд, който се излива на потоци или едри капки от задъненото и душно небе. Дори не за целия дъжд, а за оня миг, в който едрите капки „прахнат“ върху земята.

Един селянин от Долен разказваше веднъж за своето удавено дете. Слушаха го няколко кушланиии, дошли на пазар в града.

Човекът пратил детето си с магаре и сандъци да прекарва пясък, събран по устието на Узундерска река. Над Печинско се закъбмили тъмни облаци, земята и небето потънали в чернилка и селянинът хукнал надолу по реката — да изпревари водата.

— Прахна — каза той, — реката се напълни с вода и детето остана само с Аллах.

Той опица с два пръста ъглите на устните си, над които бяха провиснали дълги мустаци, и завърши:

— Дано никому не се хваща тъй скъп речният пясък...

В Устово наши сродници имаха сладкарница. Домовладката — уйко Тасо — беше се пропил и само търсеше начин да приближи чекмеджето с парите, та къшните и ливински работи бе посела учина Тасовица. Беше едра, зрямадна жена, но работата си вършеше леко, почти без усилие. Често разказваше неща, от които другите се прещиваха, а нейното лице хитро се потаяваше в очакване да стихне смехът, за да продължи.

Когато се върнехме от Агбското след игра, прегладнели и уморени, учина викаше от потона:

— Деца, зомите сирене и ронки. Кичере нимойте бара, чин са за продан.

Ронки — това бяха изронени зърна от памида, който продаваха в сладкарницата заедно с другата стока.

Ронка и кичер!

Кичер е целият грозд...

Цветовете на китката са събрани в едно, държат се заедно, един-другиму дават от своята сила и хубост.

Струва ти се, че с нищо не би могъл да замениш думата китка. Може би защото и българските китки не приличат на никои други.

Кича се, китя, китеник, кичур, китен... — лепили са се думата до дума и са направили цял грозд!

И зърната на грозда се държат едно-друго, и те както цвета си дават сила. По кехлибарената им повърхност са избили ситни капчици роса и виолетови искрици в тях мамят човека. Но по дългия път от Станимака до Устово, макар шарената каручка да има пъргави яйове, гроздето се стърсква. Падат първите зърна... Те са се отронили, отделили са се от грозда и как да ги нарече човек?... Ронки!

Така го каза учина Тасовица и по-добре не би могло да се каже.

Батко Исен Башов доскоро бе жив. Повече от времето прекарваше на пазара в Златоград. Тялото му бе изгърбено и странно напомняше дъбов дънер, който стои и не се предава на ветровете. Когато се здрависваше с някого, протягаше и двете си ръце — дланите му бяха грапави като пила, от което не можеше да свие пръстите си.

До 1925 година из Султанери, Устра и Дардърско бродели страшни разбойници с рязани маузерови пушки. Името на батко Исен е свързано с тяхното унищожение. Той всекиму не разказваше за тези неща, но веднъж се отпусна и започна...

В едно село разбойниците имали ятак. С пари ли го придумали или го заплашили, та се заловил на това хоро — никой не могъл да каже, защото хората го знаели друг човек. Кротък бил и не можел да се насити на пиринчени звънци, които в личен ден оказвал на козите — от най-малките „стамбод“ и „инже“, до най-големия „докузинжи деве“. За него хранел и държал як пръч — копак.

Веднъж не изгърбял, отишъл в околйското и — тъй и тъй — разказал всичко. Но в околйското разбойниците имали свои хора: съобщили им и в една страшна нощ човекът се намерил между два голи ножа и два заредени маузера. Съсекли жена му, детето му и най-последно — него...

Батко Исен тъй ги и намерил.

— И детето? — попита някой.

— И то. Изскүтена дечинка с нож в гърлото...

Нисе, които слушахме разказа, уж знаем какво е това „изскүтена дечинка“, приели сме думата заедно с първото мляко, с първата троха хляб, но нещо ни кара да се вслушаме, да я премислим още веднъж. В устата на батко Исен тя прозвуча по-силна и покъртителна...

От утробата детето влиза в майчиния скут. В скута тя го кърми, в скута го люлее и милва. То расте, костите му зайкват, мекият кръг на връх главата му се втвърдява и един ден стъпва на своите нозе. То вече е излязло из скута на майка си и е станало... изскүтена дечинка.

За нас отвѣдния бряг на Съютлийка е упор. Там са белият кѣщи на Бабичѣте, кацнали една върху друга. Пунцовският кѣщи и по-нагоре — дъбовата горичка на Пунцовския упор, под който синят грамадният каменни блокове на стария римски път. За хората, които живеят там, упор сме ние, на отсамния бряг на реката, а за нас — те. Когато чуете думите упор, упорна страна, нека не ви учудват. Упор — това е срещуположен, противостоящ, отсрещен. Тя ни подсеща за етимологията и произхода на нейните рожби: упорит, упорство.

В Златоград, където се е запазила тази дума, носивелите камъни на изгърбените мостове „сбират упор с упор“ и весела песен реди:

*Защо ма, майчу, проводи
в упорина страна делече?*

Влязъл в песните и образната реч, упорът вече не е просто отсрещен бряг. Няма по-примамливи от неговите дъбове, разхвърлени на китки от рид на рид, и по-прелестни дървета от акациите, които побеяват напролет и замаяват града. Стръмните пътечки се вият към Нановата колиба и Гаджедурско, зовят човека да стъпи на тях, за да го разведат между хвойнови храсти и долове, дето шушнат бистри води.

Това е то упорът! Всяка прелест става трайна чрез словото — живее с него и в него.

8. ИЗНИК

На два часа път северозападно от Златоград се издига връх Света Неделя. Отгоре темето му е равно и няколко вековни дъба са се вкоренили дълбоко в земята. В източния край на поляната е белият параклис, а наоколо — една до друга и под един сламен покрив — са наредени „горните“ и „долните“ колиби. Дойде ли юли, много хора

напуцат града и се поселват в тях да прекарат горещините на хлад. Околността оживява от много гласове, а в прохладните вечери, когато ветровете лизнат откъм Алада и Печинско, наоколо се понасят песни — провлачени, пълни с въздишки.

Под самия връх са колибите на Күледжиевци. Името на тяхната фамилия и следите от дебели крепостни зидове около върха показват, че тука е имало кули, че е бихо стара крепост или манастир-твърдина.

Күледжиевци имаха „тридесетина опашки“, както казваха на стадото червеникави кози. Пасеше ги из присойните места десетгодишно момченце, което носеше в пояса си жълта тръстикова пищялка. Казваше се Санко. Ние, дошлите от града деца, се въртахме около него, молехме му се да ни даде да посвирим с пищялката, но Санко отвърщаше недоверчиво:

— Ще ви я дам и ще побегнете. Вие да си знаете ка лема и филдните, пък я — пищълкаса...

Санко искаше да каже, че на тоя свят всеки трябва да си знае работата: ние да си гледаме молива и книгите, а той — козите и пищялката.

Веднъж Санко бе рязал папрат с криво назъбено ножче, което наричаше касатура. Козите му бяха се попилели надолу низ яровете и тъй като бе изморен, не му се видеше да ги търси.

— Ипиш ли да посвириш? — попита той.

— Ища — отвърнах аз.

— Върви да подбереш козине и тогава.

— Къде са те?

— Ще вървиш право на изник и ще ги најдеш в папратицето.

Тая дума — изник — сякаш ме клъвна, завъртя се в мене и не ми даде да я забравя.

— Какво е това изник? — попитах Санко, а той вместо да отговори, посочи надипления хоризонт на изток.

Сутрин ставахме рано, за да видим Бяло море, което, уверявах някоя, бляскало в ясно време при изгрев. В тихите прохладни утрини, огласяни от песни на славеи, слънцето се надигаше иззад гърбицата на Устра. То сякаш изникваше от каменния ръб, претъркваше се и се въземаше в чистото лятно небе.

Слънцето изниква, изниква и денят. Тревите и хлябът също изникват, сгрени от слънчевите лъчи. Посоката, от

които се показва неговото нажежено кълбо, дедите на Санко още в забравени времена бяха нарекли изник. Дедето не можа да обясни какво е това, но ръката му показва безпогрешно.

9. ДРАГОСЛИВ

Незифя Камбурова има двама сина — Ахмед и Мехмед Ахмед е по-малкият. Той се занимава със зидарство и по-рядко се хващаше за земята, която за големия — Мехмед — бе единствена опора. Той косеше ливадите, ореше лъката край старите Камбуровски колиби, а минеше ли август, наслагваше на чаталести дървета дъбово листо — храна за козите през зимата.

Мехмед идваше често у нас. Със себе си носеше спойковитие и необяснима тишина. Речта му бе кротка, отмерена и скрит смисъл не се таеше зад думите му. Той седяше на софрата заедно с нас, пресягаше се целомъдрено към хляба, а на излизане, преди още да е прекорчил прага на пътната врата, баба започваше да говори:

— Какъв драгослив човек! И сърце да му дадеш, и хляб да му дадеш, все е малко...

Драгослив!

Колкото повече слушах тая дума, толкова повече тя разкриваше своя смисъл и много други неща, събрани от нея. Тя означаваше, че драгосливият човек е очакван от хората с радост, че е добър и открит, че жестокостта му е чужда и е далеч от мисли, които омрачават душата на човека. На своите близки той носи радост и ги освобождава от тежестта на грижите, които винаги съпътствуват хората.

След един тежък арест баща ми ме караше на муле от Смолян за Златоград. Замръкнахме в село Равница. Варосаната като пуканка ода в дома на братя Бекташови, надиплените халища, гюмкането на ниската печка-варачка — всичко това бе почти невероятно в страшната зима на 1941 година. Снегът по Топуклийските баири посиня, светът се стесни, стесни, и изведнъж се събра в заточената соба, където Шакир Бекташов подгриваше нозете си, обути в абени калцунни. Навън бе само дивият вятър — реката лъкатушеше нейде в тъмното, а той свиреше из скалистото и корито. Напорът му беше неистов, навяваше смут.

— Какъв поряз!... Че и децата ли зеха да им бавят? — посочи ме с очи Шекир Бекташов. Безпогрешно намерил съпоставката между вятъра, студа и съдбоносните събития, той простодушно се питаше: и децата ли взеха да пречат на властта? С това изрече своята присъда.

Поряз — така родопчани казват на лютия северен вятър. Той порязва, месата чак накръпват от леденото му острие.

Шакир бе приел от дедите си една дума като звук и я превърщаше във вкус!

11. НАКАЗ

През 1940 година между Златоград и Неделино стовариха дружина евреи да правят ново шосе за Ардино. Между тях бе цигуларят Леон Суружон и хората страдаха, че човекът „ще остави върху кремъка златните си пръсте“. Това шосе бе една безмислица, която неделинчанинът Ино Беширов изчерпа с една единствена дума.

Отвъд Неделино планината е пустинна и безводна. Гнайсовите й спускове са заголени до камък — лефе се нажежават като тухла и там, дето пороите са я наскели, напомня оглозган конски скелет.

Точно по тези места срещнах Ино Беширов. Той гледеше как евреите насипват една бездънна шкарпа. Друг път бе бързив, което можеше да излъже човека, че е декомислен, а сега само поклашаше глава: искаше да каже нещо, търсеше думата. Най-после я намери и извика:

— Наказ!...

Не наказание, което има безусловен смисъл, а наказ. Едно отнемане славянския суфикс на думата я превръщаше в обобщение: то съдържаше и насилието, и политическите нрави на времето, и съчувствието към хората, захвърлени в запаления камък.

12. ГАЛЪНИЦА

Думата любовница се измести от своето съдържание. Тя стана синоним на извънбрачни любовни връзки, а запазилата се тук-там из селата дума либе — след като се сгромоляса в лъжефолклорните литературни стилизации, претърпя неочакваната метаморфоза — приятелка. Все ми се струва, че в тая „приятелка“ има нещо оскърбително и изразява една чужда на нашите нрави мярка за любов.

Тези мисли ме върнаха към една звучна, чудесна дума, запазена в говорите на Средна Родоп. С нея започва краят на една изумителна народна песен от Смолянско:

*Галъници га са не зомат
технуну бално нолкоф е —
един го плюм подмина!
Добре е сърце скречено,
та са сърцено не види;
в син са е пламень фдтило —
гови, ни угасчува...*

Какви думи! Влюбени, когато се не вземат, тяхната мъка е толкоз голяма, че само смъртта може да я надмине. Добре че сърцето е скрито, та се сърцето не види, как в син пламък гори — гори, не угасва...

Само в атмосферата на такава поетическо виждане е възможно да се нарече галъница обичаната жена, която милваш и галиш!

13. ПОПРАХА

Без сложно описание не можем да предадем лекото заснежаване, което още не е сняг. Наскоро чух изумителната дума **попраха**.

Представете си сипкав сняг, запрехвърчал неспигурно, поръсил билата като прах — това е **попраха**.

Думата чух от стрико Георги Калфов. Той ни разказа ваше разбойнически истории, станали на връх Печинско, когато долгерите „подзим“ се връщали по домовете си от Кърджалъка.

Сякаш с един замах на четката той намери най-точното изображение на източните родопски планини с голи ридове и заклевял дълбов храсталак. Снегът само е напращил безлюдния пустош и тъмните петна на проядените скали се взират като кухи очници на череп. Цялата безнадеждна самота на планината и големия смут на хората, залутани из доловете ѝ, бе в тая единствена дума — **попраха**.

14. СИНЯВИЦА

Едно лято през юли осъмнахме на открито под връх Перелик. Нощният огън отдавна бе притихнал под петелта — в студеното размъване огнището ни се видя грозно и чуждо. Пепелта сякаш бе посипала всичко на около: сивееха скалите на Градйцето, дори Чернатица, тук-таме лизната по гърба от изгряващото слънце. Тези плахи светли петна ни обещаваха топъл ден, но наоколо бе тъй диво и мразовито, че ни се сториха като измама. Бригадирът Стефан Масурски долови нашия смут, посочи с глава теснината на Трите Чукура и попита:

— Синявицата ли ви плаши?...

Това бе дума — откритие!

В долината беше се стаял гъст ултрамарин — от него лъхаше влагата на невидени от слънцето места. И елите бяха сини, и високо папратице, и бодливите листа на гингива.

В своето безхитростно обшуване с природата народът се намерил синтез на едно твърде сложно откъм живопис състояние на природата. Стефан Масурски знаеше и цената, и мястото му.

15. БЪЛБУК

Водата бълбука. От нейния ромон, от монотонното и успокояващо клоочене думата се е появила сама, за да ни подсказже и съществителното **бълбук** — воден мехур.

Връщахме се капнали от Персенк към Широка лъка. Минахме край някогашния граничен пост, от който бяха останали едни рухнали стени и спряхме да починем на Ченгенецьошк. На заливадения склон имаше дълго дървено корито, над коритото — три чучура. Водата пееше и сякаш сми умората от нас. Носехме картофи за печене. Напалихме огън и се заехме да ги мием.

От клоочещата вода се откъсна мехур. По повърхността му заиграха виолетови отблясъци — застой се колебливо и тръгна покрай ръба на коритото. Иаженер Димитър Георгиев, който внезапно беше се оживил от спомени за своето детство, прекарано по тия места, ме бутна с пръст:

— Бълбук!... Светос са огльода...

И с речта си бе в своето детство. В гласът му имаше възмущение. За миг той бе видял булбука като огледало, събрало в себе си целия свят.

16. ПРИТЪЖНО

През октомври 1958 година заедно с художника Любен Зидаров прекосихме надлъж Родопите от Подкова до Девин и отседнахме в Широка лъка. На следващия ден заизкачахме кривата пъгечка към Заковите и Каврушилските колиби. Пред нас бе Търлата — възправена като

копа сено. В ливадите около махала Магаржица пасеше бяло стадо. Драма овчари, подпирани на гегите си, говореха нещо. Попитахме ги за моя приятел Михал Калфов и те ни казаха да го търсим в ракиджийницата на сел-коопта. Там Михал варял ракия.

Посрещна ни възрастен гелчанин с вързани около глезените дочени панталони, с дълбоки бръчки по лицето. Носеше странния прякор "Чотрата"¹. След малко дойде и Михал. Страните му бяха покрити с гъста четина. Тя покриваше дори скулите на спеченото му лице.

— Хо де! Чеках, чеках и изчеках... — блеснаха черните му очи.

Червеният бакърен казан, на който малка метална плочка показваше, че е правен в занаятчийската чаршия на Пловдив — "Капана", шумеше монотонно. През дългата желязна чучурка се точеше тънка струйка ракия, която въркореше в дървено ведро.

Чотрата се зае да прави понш, а Михал развърза черната мешинена чанта, украсена с ребро-от-камила и ситни маниста — с маниста бяха извезани и името на майстора, и годината на изработката. Отвътре се подадоха гайдани и три колена от ручило. Той отпи от топлия понш, с който Чотрата бе напълнил чугунените канчета и се обърна към мене:

— Ти знаеш ли, че та чеках? — попита той. — Чеках и знаех, че ще дойдеш... Вчера вечер та гълбодах в соня. Свирах на една сватба ли беше, гуляй ли беше... А пък Наро-од... ей тъй — показа Михал с ръце, което означаваше, че наоколо е вряло от хора. — Гледам те, вървиш, а не се обръщаш да ме видиш. Надигам се, дано някак ме забележиш, ама ти — хич. "Че ако тоя човек ме не види, не познава ли по гайдата, че я свири?..." Тъй си рекох на съня и ми стана еца² притъжно...

Михал отпи пак, избърса с опакото на дланта устните си и завърши:

— Толкоз ми се окачи тая работа, че вчера съм я мислил цял ден. Мисля я и сам си приказвам: "Настъп не ме видя, ама навяе няма да го стори. Ще дойде той, рекох си, и ето те — дойде..."

¹ Чотра — дървен съд за вино, приличен на бъкел само че с един "рог".

² Ела — твърде много

Преди да каже, че му е станало "притъжно", Михал номтъла. Докато откъргти думата.

В Родопите са притъжни народните песни, притъжни са тъмниците, глухите нощи, в които обречените не могат да заспят, притъжен е сиромашкият плач, въздишката на умирающия, сълзите на оскърбения и мислите на изоста-вения. В тая дума има скръб и тъга, обиди и безизко-ница.

Благодарех на мига, в който изкусният гайдар я изрече.

17. ДУМИТЕ СЕ ВКАМЕНЯВАТ

Все през същото пътуване останахме за няколко дена в Златоград.

Наскоро предстоеше да се чествува 50-годишнината на читалището и ние отидохме при бай Георги Марков да ни разкаже нещо из културното минало на града.

Преди да бъде читалищен деец, той е живял с късия освободителен патос, когато тук до 1912 година се е разпореждал турският каймаканин Соат Феим бей.

Една стара пожълтяла снимка, на която бай Георги е застанал зад вратата на башината си къща с два патрон-даша, две одринки и маузер, напомня за отминалото по-борническо тракийско време. И още нещо свързва бай Георги с ония години. То е палецът на едната му ръка, свит като чукче — може би от експлозия на капсула или от нещо съвсем невинно.

Както всеки човек, и бай Георги има пропуснати неща, за които никога не би си простил, но тая нощ говори за едно от тях — пиесата "Делю войвода", пропала на нейде след първото ѝ представяне през 1931 година. Той е един от създателите на тая пиеса — беше я писал с много вдъхновение и както всеки автор, бе смятал да извърши тя чудото.

Неговият баджанак — бай Сава — се подсмива хитро:

— От една загубена драма ползата е по-голяма от вре-дата. Като я няма, можеш да я хвалиш колкото щеш, а и да не я хвалиш, всеки ще смята, че е била нещо по-вече, отколкото е.

Бай Георги не се обижда. Той си припомня не една весела случка от театралното минало на града, а когато станаме да си ходим, спря ни сред широкия салон и каза доверително:

— Много неща се случват на тоя свят, но всичко не може да се окаменей... Коего помня, туй ви казах.

Случката, когато крие нещо в себе си, се окаменява, за да изгълни народната памет. Хората с чувство за история също са вдълбавали в камък словото на своето време...

Всъщност, това и каза бай Георги — чудесно е, дето думите се окаменяват, та да останат виновнаги между нас...

Човешките ценности често са редом с нас, без да ги забележим. Идва един ден, в който проблясъкът на някаква случка или внезапна духовна близост ни изгълват с озарение — чрез един човек откриваме себе си, преутвърждаваме много свои наблюдения, мисли.

Горе-долу така стана и с незабележимия училищен прислужник в Рудозем — Хасан Зеров.

Преди година в ръцете ми попадна неговото житие „Смачканият кълн на новото в Родопа“, написано на двадесетина машинописни страници. От езиковия строй, от простотата и овладяното му чувство ме лъхна духът на Възраждането, ритъмът на старата реч. Един нов Софроний, развълнуван от потребност за общуване с хората, беше изплакал своята изповед — с достойнство, с убеждение, че ще имаме нужда от нея. Вътрешната увереност и искреността бяха придали на гласа му изящество и възлнение — всъщност разказът протичаше равно, почти делнично, а възлнението се появяваше в читателя, незабележимо откъде.

Какво беше станало, че едно от многого житието, известни ни като претенциозно епигонство, беше взело височината на литературно произведение? Как така Хасан Зеров, който до двадесет и седмата си година е бил съвсем неграмотен, намери дамара на емоционалния контакт, от който и писател не би се отказал? Нашата предубеденост в схващането на литературния процес предимно откъм неговата интелектуална страна, не може да ни даде пълния отговор. Освен в природния дар на неизвестния българин мохамеданин, ние трябва да го търсим в житейската му съдба, понесена жертвено и тъкмо поради това — станала слово. В нея е генезисът на наивитета и детското възображение, без които това житие би било досаден запис на една разголена кауза.

Като прислужник в Рудоземското училище, още през 1938 година, Зеров започнал да слуша уроците по исто-

рия на учителя Сапунджиев. Тогава за първи път се замислил върху истината за произхода на българите мохамедани. Развълчувал се, започнал да изучава писмото и с цялото си простодушие изпитал страдание за съселеният си — невежественото турчеене, предразсъдъците, безпросветността на исляма му се видели непоносими и той се заел да направи своята малка правда достойна на хората. И започва с онова мило съобщение, че и нему се иска да си има имен ден, да му идват гости. Защото почитането въздига личността, а цената на това е нищо — кило ракия и кило бонбони!

Но Хасан Зеров не се и досетил, че „въздигането на личността“ не е чак толкова невинно нещо. Началото на неговия повик е началото и на страданията му! Сблъсъкът с консерватизма, равнодушието, прякото насилие над волята му, стават за него начин на мислене и възприемане света, който е трябвало да изстрада.

В написаното Зеров никому не е отгъстил, не е изказал нито едно пряко обвинение. Великолепият му усет за слово, дошъл може би от фолклора, го е насочил единствено към изobraжението. Така страданията му са станали наши страдания и тъй са се осмислили.

Ето как завършва записките си:

„Аз, макар че много страдах, макар че платих скъпо за дето се обрекох да служа на новото, не искам от никого сметка за патилата си. Аз — бяхтаният — прощавам пред радостта, дето сега се нареждат работите, а има още български, които си държат на старото положение и като не могат да се зарадват, носят акъла на фанатиците и имамите. За тях ми е най-мъчно, но всичко ще се оправи. Тръгна вече и спираме няма!“

Откъде безкнижният Хасан Зеров научи тези неща? Захари Стоянов е класическият пример и извън него няма отговор на въпроса. Живото съприкосновение със съдбата на своя народ, служенето му, непосредственият усет за хората, са намерили в своя напор и думите. Тях Зеров не ги е имал като предварителен материал — неговият езиков фонд не надвишава делничния речник на един планинар, — но в житието те са получили неочаквана сила. Тя потвърждава простата истина, че страданието, въображението и мисленето сами намират своя езиков израз. Така се е родил и колосалният фолклор, и всичко онова, което изпъква българската ни гордост.

Баба знаеше много песни, но не ги пееше. Гласът ѝ бе нисък, приличаше на мяукане и ако все пак трябваше да пропее, след това се надсмиваше над себе си. Когато бе в добро разположение на духа, а това ставаше обикновено щом на печката къкреше хубаво ядене, тя кръстосваше нозе на пода — по турски — ритмично полюшваше тялото си встрани и едва доловима въздишка се откъсваше от гърдите ѝ. След това започваше напевно да реди родопски песни — не ги пееше, а ги казваше. И ги казваше с овладяно възмущение, на места спираше, сякаш да ни остави сами с песенната образност — тия цезури се появяваха съвсем неочаквано и бяха неподатливи за обяснение. Баба, съвсем очевидно, нямаше съзнание за тях, но те живееха в чувството ѝ. Тайната им си остана в невъзстановимата мелодика на нейната реч — те ѝ даваха багра, дух.

Така баба изпяваше първичното си влечение към образната мисъл и това винаги бе психологически мотивирано, съпроводено с много вкус.

На деветдесет години тя заболя — заболя истински за първи път — и я настанихме в болница. Около нея всичко бе изрядно и чисто — стаята ѝ бе слънчева, но когато отидох да я видя, заварих я смутена.

— Как е, бабо? — попитах с пресилен бодрост.

Тя се поколеба за миг и отбягвайки да ме гледа, отговори:

— Лошо, сине. Чуздо!...

Тя акцентува последната дума, напълни я с въздишка. Изрече всичко. В трите думи бе целият ѝ протекъл живот, нравственият ѝ възглед за собствения дом, предусетането за близка смърт, цената на живота и белия свят.

Ако това нещо се напишеше с литературна претенция и езикови труфила, шеше да се обезсмисли. Едно салонно понятие за красота няма нищо общо с подобен синтез, както и измислените връзки с народа са нещо съвсем различно от дълбокото общуване с хората.

Нравите на времето бяха научили баба на едно първично самосъхранение. Към близките си често бе зла, но после се гнетеше за изречените думи и търсеше сгода да се оневини, като им направи добро.

Усещах я, че в болницата премисля целия си живот. Омълча се, пъстрите ѝ очи омекнаха. Отпуснаха се и остриите черти на лицето ѝ — стана добро и смирено.

Веднъж ми посочи края на леглото и давайки ми да разбера, че иска да бъда по-близо до нея, каза:

— Седни...

Долових тревогата ѝ, та поведох разговор за незначителни неща. Тя не ме слушаше — избираше момент да ме прекъсне.

— Дойде време, сине, я да търся от тебе прошка...

Заговори с подтискано напрежение и за да не я задави внезапна слабост, продължи:

— Да ма питаш защо е било сячко, защо съм била лоша, не мога ти каза, оти и я са питам — и мене си не мога да кажа...

Така тя направи своята житейска равносметка на ръба, откъдето нямаше връщане, нямаше и време за словесно разточителство.

КОГАТО РАДОСТТА СЕ ДЕЛИ

Една нощ се изкачахме по калния път за Гелә. Мъгла бе притиснала долината на Луковица — тя бе тъй гъста, че власинките на дрехите ни настръхнаха от влага. Нейде в ниското реката шумеше, планината беше се сринала в тъмнината — глуха и пуста! Глината жвакаше под нозете ни и ние в смут си припомняхме всички разкази за разкъсани от вълци хора.

От махала Магаржица по пътя към пълномощничеството се люшкаха три светлини. До нас стигна говор на жени. Жени, а ни дойде кураж!

Те излязоха на шосето и тръгнаха отдире ни. Родопчани са много любовитни. Усещах как бързат, за да видят кой сме накъде вървим. Настигнаха ни пред входа на новото читалище. Вътре червенееше варел, обърнат напечка. Неотдавна измазаните стени пушеха и салонът бе изпълнен със замаяващ мирис на хоросан.

Гелци се събираха да репетираг за окръжния преглед на самодейността. Разпилени из махалите, жените от токова време се бяха видели задно — потропваха в пресния талаш и се кискаха. Навътре в тъмния салон някой шепнеше припряно и всички се заслушаха: мъже и жени на едно място, и тоя греховен мрак!...

На сцената изнесоха газен фенер. Опаловото сияние на светлината едва откри една четиринога бояджийска стълба, дърводелски тегях и куп дъски, струпани край него. В разредения сумрак салонът изглеждаше огромен.

— Кога най-сетне ще светне и тука? — попита магазинерът Дафо.

— Трябва ти! Продавай гас и изпълнявай план — обадя се шофьорът на текезесарската „Молотовка“ Тошо Петтека. — Тук сме на високо и сме по-близо до месечината.

— И по-далече от тия, дето дават електрическо светило. Познах я по смеха. Беше Иванка Балабанова. Чакаше да кажа нещо и да ми отговори с присмех.

Усегих как оглулявам. Разговорът бе подхванат заради мене — трябваше да им обясня, но в мислите ми думите тъй се нареждаха, че добиваха образа на депутатска беседа с избирателите. Гелци се шегуваха с една пресериозна работа и оставаше само да започна с обективните трудности и грижите на народната власт за електрифицирането на страната.

Със свръхусилия отлепих език:

— Калта, като се гази на тъмно, по не дотежава...

Разсмяха се. А Иванка над всички:

— Това е по-добре от обещания.

И един през друг заговориха как изкопаните за електрическите стълбове ями се били напълнили с вода, как вече месеци в Широка лъка не можели да намерят място за желязната конструкция на отклонението.

Хората със смеха си правят живота по-лек!

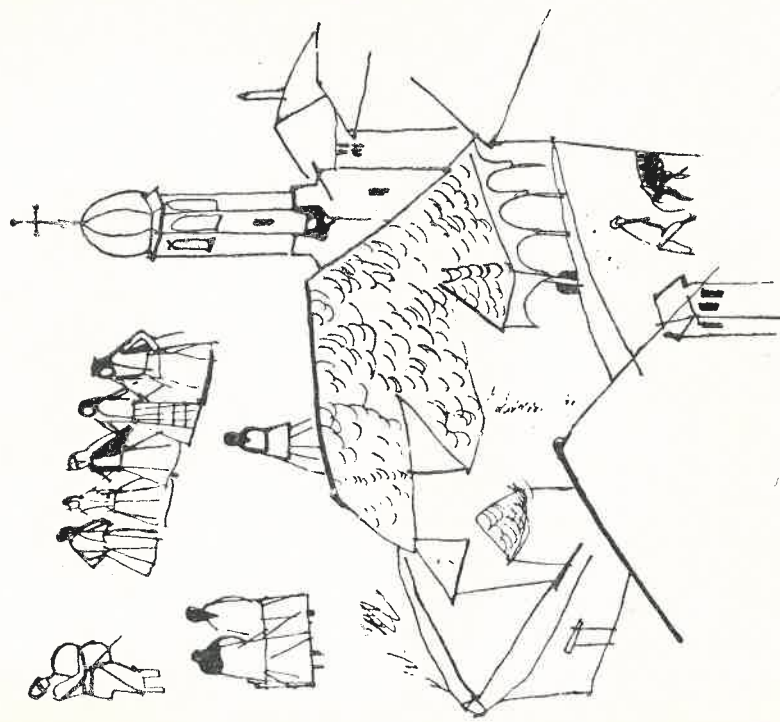
Но на следващата година Гела светна — светна неочаквано и до нас стигна приказката за някакъв непрекъснат празник в селото. Пуснат в нечия къща ток и махалата, жадна да става нещо, се събира със софра.

Пак се изкачвахме на стръмнината към пълномощническото, пак бе паднал мрак. Уличните крушки на Солища примигваха много, много далече. Светеше и Гела. Планината бе друга.

В домът на овчаря Васил Барганов пеша много хора. Остригахме кални обуца пред външната врата. Под тавана на тесния коридор ярко блестеше електрическа крушка. Кафявите тапетни цветчета вече не бяха така грозни, повеселял бе и синият фладер на кухненската врата.

Стрико Васил ни среща с разтворени ръце:

— Влизайте, бе! На светлината се радваме. Радостта колкото по я делиш, по-голяма става...

ТЕСНИ

КАТО ПРИКАЗКА

Разхождах се преди години край Смолинският водопад. Долината на Герзовица бе посиняла. Черна река бучеше в каменните прагове, а в скалите на Кайнадина играеше светлина. Слънцето изгряваше.

Наскоро бе минал порой и по топчестия мъх из стената на водопада мътилка бе наслоила кал, под ръбовете на скалата висеха разкъсани жабуняци. Те бяха грозни и разочарование измести спомена за някога свежите тук места.

Под киселицата край водопада бе спряло едно девойче. Ярочервеният цвят на дългия му фустан отдалече показваше, че е помакинче от околните махали. Краищата на пъстра кърпа бяха се провесили отпред на гърдите му, а в ситно наплетените плитки проблясваха фалшиви „ирмилици“¹. Наблюдаваше ме под вежди, със захапан палец — така че ръката закриваше устата му. Девойчето се намисляше пред прага на моминството и това бе първият неосъзнат жест да се крие.

Забравих тинята, калния мъх и пляска на размътения водопад. Изведнъж ми се стори, че помакинчето изниква направо от легендите за Ахъчелебийския даребей Салих ага — стоеше неподвижно, а слабичкото му телце сякаш се огъваше в своята безплътна лекота, готово да се откъсне от земята и отиде в света на приказките.

Но аз му заговорих и то ми отвърна с човешки глас, че се казва Незифе и е от Дженаварската махала. Бяхме вече познати и върху тесните устни на Незифе се появи усмивка.

Попитах я знае ли песни, на което тя отговори: „Аха...“ Познавах стеснението на тези хора и се чудех как

¹ Ирминик — турска златна монета около една пета от лирата.

ще я накарам да ми изпее една песен. Като не намерих по-деликатен начин, започнах направо:

— А коя песен най-галиш?

Незифе преглътна, напътна се — на шийката ѝ се издуха сини възли, затрептя тъничък гласец, необикновено мелодичен за това утро:

*Доцери моя киматна
очинки ти са плакали
тък ти е лице засмено...
Майчинко, стара майчинко,
помини в пътен севдоина:
кехлибар-чибук държеше,
кадаиф-тютюнъ пиеше,
турма се сърма виеше,
ветер я нах мек дъеше,
та ми очинки разплака.*

Песента поразяваше с лирическата си чистота. В нея бе красотата на една любов, необременена от нищо, което да е извън чувството. Бликва плач — той всъщност е радост, очистване. И какъв израз е намерил той в думите на майката: „Очинки ти са плакали, тък ти е лице засмено...“ Отговорът на дъщерята следва сингеза на първите два стиха. Тя не прави пряка изповед, а спонтанно намира съвършения ѝ образ в чибук-кехлибар, във вятра, който носи дима — сърма, за да разплаче очите на момичето.

Незифе носеше в себе си, живееше с един постигнен щедър, изведнъж намерил съзвучието си в басмения фустан, в огъващото се, почти детско телце и тоя безизкуствен изблик, който изкарва по шийката сини възли. Можеше ли Незифе да ми обясни защо „най-гали“ тая песен? Не биваше и да я питам. Тя сигурно щеше да се учуди на въпроса ми, да свие тесните си раменца в онай безпомощност и удивление, с което изкуството винаги изпъква непреднамерените.

Златоградско — някогашната Дарьдерска кааза — е в средата. На запад — отвъд Печинско, отвъд прилеците на Равнища, е Ахчелеби, а на изток — Султанери.

В Ахчелеби са хладните гори с ели прави като свещи, снеговете на Смолянски Карлук, гърмящите води на Герзювец и белите конаци на Агушолар в Могилца. Колкото вървиш надолу, планината се сменя, а въздухът започва да дъхти на бук и гнила шума. Около Златоград горите закеляват, редят, а още по-нататък започват сипите на Султанери, които лете се нажежават до бяло.

И откъм песните Златоград е в средата. Нагоре пеят високо. Хората търсят да се надвикат с ветрищата, които бучат в дълбоките клисури и както са се сдружили в големите села, та заедно да се преборят с парчето земя, със снеговете и зверовете, тъй и в песента са заедно: пеят по много, пеят всички и до забрава.

По-припирени, повече на веселие и на игра са тамошните песни. Подхванат „На мене ли си, Русо, срдна и гневна“ — бавно, издълбоко — и не можеш да разбереш кога я обръщат на хоро. Изправят се възрастни хора с бозави потури, жени — нагиздени със сърма — и се наловят за ръцете:

*Забурила Ена
порти да затвори,
ключи да приключи,
та ми са навели
войводови коне...*

Ахчелебийската песен налива човека. Тя е за каба гайда, зелена шума, още по-зелена трева и лятна прохлада. И иска от тези, които я пеят, да носят в гърдите си сватбена радост, да сложат пред себе си чотра със ста- нимашко вино и чевърме.

От Златоград надолу песента се губи, чезне и бликва наново отвъд Доганхисар и Пелевун. Но там вече тя е друга — овалейска, както наричат по нас тракийската песен.

Нашите песни напомнят с нещо ахъчелебийските, но са по-бавни. Както колибите са разхвърляни по Кютюбурун и Маврузина чука — от приек на приек — тъй и песните са самотни, бликнали от едно сърце, в неударим порив поискало да каже как мъчително търси то мъничко човешка радост. Покъртително нещо има в тях и когато ги чуеш, струва ти се, че пеешият се задъхва по стръмните на планината.

Ревнив момък забил остър нож в гърдите на своята годеница. Плиснали ясни кърви, писък разцепил на две дремотния букак. Оттогава хората още не могат да се умирят. Поколение след поколение те изплакват скръбта си по „каматна Минка“ — за поука на живите, за храна на своето сърце, което не е глупаво, да се варди от съдзите. С радостта можеш и да си самичък, но мъката, дето и да удари, е една за всички...

Нашите песни не са нагиздени с много веселие. Радостта им иде от хубавата дума, от съвестта, която е изпяла и изрекла всичко. Човек се стапа в тях и от чуждите сълзи прави свои сълзи, от чуждата въздишка — своя въздишка.

За всяко нещо тук има песен: за любовта и умразата, за дивата ревност, завършила с кръв, за завистливите очи и добрината.

Планината е безлюдна, голяма, а хората — малко, та всеки е сам под небето. Свърял се е на завет и е дигнал стряха с чифт прозорци срещу изгрева. Тръгнал е някой елехчанин с прана риза, размислил се е за туй, което е било и което е, пък е запял. Думата по не можеш каза, а в песента има всичко! Гласът му се носи, извива се нависоко, после заглъхва, но сякаш остава като неуловим дъх под чистото небе.

Слушал съм песни на сватба, когато току-що доведената невеста „мрени“ в новата соба. Тя стои в ъгъла, ръдете са скръстени смилено отпред, очите са наведени ниско, та нищо да не ги изкупи и помами. А сватбарите люлеят къщата:

*Халал ми прави, майнице,
деку ма си носила
девет месеца под сърце
и три години нъръки...*

Сутрин рано на Гергьовден всеки излиза да се „оვაля“ в росата за здраве, да откриши клонка за своята порта. Правят го и мохамедани и християни. На обед навързват по листналите орехи люлки и стари кантари — да се мерят и люлеят, та както е весел денят, тъй да мине и цялата година. Просторът ехти от песни. Пеят в Сурле, пеят на Бабино място, в Кушльова падина и Кунджили, на Шиминския и Чумините орехи, в Бучето...

Не зная по нас хора без глас, но в мислите ми е все Ино Онбашията от Елехча. Неговата колиба е под самия връх Света Неделя, където преди години излизахме на хлад след Петровден. Вечер на поляната под вековните дъбове, на чиито клони се олюляваха ветроупорни фенери, сядаха мъжете. Те разправят забравени истории за разбойници, за стопените теневски пари и съсечен Костадин на връх Иваново, а около двете летни кухни жените шътат и разпалват апетита им с овнешки яхнии.

Появеше ли се огнейде Ино, всеки бързаше да го викне при себе си, че никой не знаеше душата на песента като него. Слепил дланите си една в друга, като за молитва, той притваря очи и се олюлява няколко пъти: търси песента, търси макама й, че макамът я прави да удри човечка право в сърцето. Жилиите на шията му се издъват изведнъж, гласът му се извисява и всички наоколо се заслушват. Той е свалил коляфа си, шит от плъстена вълна — че според Ино песента иска уважение. Абената му кепя е протрита, с избелели гайтани, но Ино отлавна е разбрал, че песента не избира хората по кепите. Той продължава да се олюлява едва-едва, като че с това си помага на песнето:

*Слика дума, момне ле, издумихме,
една дума, момне ле, забурихме —
забурил съм, момне ле, да та питам
дава ли та, момне ле, твоя бубайку...*

Веднъж Ино па особено. Па със затворени очи — крогко, тихо, като никога. Нещо неизповедимо имаше в гласа му.

в думите, та хората идеха от всички страни и се лепеха на плътния пръстен. Когато свърши, никой не смееше да проговори. Мълчеше и Ино.

— Ино бе — попита тогава Мольо, който всяко лято излизаше пръв на Света Неделя, — оти пъ със затворени очи?

Онбацията помълча, почуди се и рече:

— Песента, ако не стане твоя, не става и за другите. Като гледам, трябва да гледам очите ви, а виж — посочи той с ръка хората наоколо — в едни очи влиза песента, а за други е чужда. Сетне, не ти ли се види, че светът е деринъ грозен за гледане пред такава песня? ...

Лъхна вятър откъм Маврузина чука, земята потръпна от привечерната хладина и се приготви да слуша, да слуша...

Пред музея в Райково спряха два автобуса — с големи чисти стъкла, сякаш не бяха се люшкали из прашните родопски пътища. Прозорците и еркерите на Пангаловата къща се превъртяха в никеловото торпедо на първия автобус и заедно с тоя весел калейдоскоп на улицата се изсипаха много хора. Бяха шумни, приказваха високо — в унилата улица се посели неувимият дух на празник. Живака наду гайдата и хората, слезли от автобусите, се наловиха на хоро, заяха:

*Мела Рада дворове
с босилъкова метлица...*

В чист делник — хоро! Това бе необичайно и тъкмо защото бе необичайно, ние — наблюдателите, повярвахме на празника: хората го носеха в себе си, в светлината на очите си и в оня ритъм на тялото, което се гъне, приело живота на песента.

Бяха самодейци — завръщаха се от някакъв преглед. Те може би носеха скучно тригълно знаменце за първентво — на хората им трябва малко! — може би отново провиняваха очарованието на своето пътуване, провинциалния шемет от допира с големите градове или пък с жив усет за традиция искаха да възвестят своето завръщане. Те пееха с онова ликуващо чувство на свобода, което никой не може да ти даде, ако не го носиш в себе си.

И изведнъж пред хорото, задънило пътя, спря автомобил — охрова „Победа“ със сини пердета, наречена от един остър език „чаушки конь“. Клаксонът изсвири нервно и се вряза в песента, в гайдата на Живака. Хората, твърде заети със себе си, продължиха да пеят — даваха си вид че не чуват, но усетих нервната тръпка, която мина през

ПОВОДНИКЪТ ПОВЕЖДА КЪМ РАЗМИСЪЛ

хорото. Класонът повтори сигнала още по-настойтелно. Едно тамошно началство от седалката до шофьора дава-ше никакви знаци с ръце — хората се обръщаха към авто-мобила, но всеки чакаше друг да се пусне пръв, друг да развали хорото. Тогава изфорсираната „Победа“ се от-лепи от мястото си и тръгна напред.

Единият от гайдарите, дългогодишният учител Кольо Букиков, почервенял от гняв, захвърли надутия мях и се изправи пред колата:

— През песента ти не можеш да минеш!

Гласът му бе застрашителен и може би така ми се стори, в него прозвучаха нотки на плач.

Хорото се развали, но поетият риск за песента е също тъй предестен, както и изниятата песен.

Замръквахме на връх Рожен. На следващото утро там щеше да започне голямото родопско надпяване.

Тук-там из ниските места се виеше виолетов дим — печеа овни. Разпръснатите из големия картъл хора бяха мънички като в детска приказка. Уж бяха далече, а горът им стигаше до нас отчетлив, ясен и това още повече засилваше чувството за една недействителност.

В предвечерните часове ветровете се стайха, планината се потаи — сякаш се ослушваше в пиринчените звънци на стадото, докарано тук за празника. То мина край гората като бяла пряспа — напред едрите еркичи с навързана дия чанове, отдире — овните, а червеният шал на овчаря се олюляваше от страни.

Разправяха, че когато стадото слизало от Момински балкан и старите овчари от Момчиловци чули чановете, излезли извън селото да го срещнат и плакали...

Девинските сватбари се изсипаха от камионите с пъстри престилки и бели ръкави под калашниците, по стръмния склон слязоха мугленски кабадаи с везани долами. Две девойчета със смъкнати на раменете забрадки бяха се уловили през коленете и като се люлеа, пееха проточено:

*Барем се, мале, находи
по влашка земя широка...*

Поя хлад, нейде разгревжена гайданица сечеше па-лация мрак.

Напалихме огън. Отсреща над параклиса Свети Панта-лей лумнаха няколко клади, встрани от нас, лизнати от пламък, пропукаха клони. Когато се огледахме, Рожен бе приличал на прабългарски стан — такъв, какъвто бе

останал в подсъзнанието ни от детските години и библиотеката „Древна България“. Край огньовете лежах на хълбок мъже, загрубели сякаш в походи. Лицата им, червени като мед, бяха насечени от триъгълни сенки.

Звездите се огдърпнаха навътре в ясното небе. Теренът изчезна в сгъстения се мрак и огньовете се олюляваха като свещи, разхвърляни ту нейде възбог, ту низко в бездната на нощта.

Един певец разказваше с песен съдбата на дяда си Кая, когото турци вързан подкарали към Салихаговите конаци в Смолян. Двама гайдари го следваха и повтаряха песента — тя ечеше чиста като изповед.

Наловихме се на хоро. Поводникът мина от ръце в ръце и стигна до художника Михаил Карапачов. Баща му претъркваше с гумени цървули мекия картъл и отпяваше как Караджа отвякъл за злато Каракаджовите два сина. Неочаквано той се пусна от хорото и извади от абеното си сепре „портофел“ — един от ония олизани мешинени портфейли, в които многобройни разпределения има всякакви книжки, разписки и нацърбен химически молив. Изкара няколко банкноти и без да престава да потропва с крак, залепи по една върху челата на гайдарите, а третата мушна в разкопчаната блуза на сина си.

Бащата плащаше поводника на сина си! То бе напraveno с такт, с артистичност дори — всички почувствувахме добродетелта на старите, които с достойнство бяха ни отстъпили мястото си.

Раздадоха наградите и надпяването на Рожен свърши. Пращеха моторетки, камюните се обвиваха в синкав дим и хората се оттекоха към ниските места на картъла. Отире им останяха празни кутии от локум, накъсан полиетилен и оглозгани кокали от чеверме. Рожен — изпомачкан, голям в самотата си, притихваше отново.

Хальо Калфов от Гела, който беше се надсвирвал като гайдар, разпасваше пояса си под една ела. Наблизо бе надиплил поизтъскан от носене шевиотов костюм: хвърляше потурите, защото — както той каза — „алафрангата дрехи, като всеки грях, са по-желани“.

До преди малко там бе шумно, а вече нямаше никой наоколо. И той, и елата, разперила отгоре му огризани клони, бяха забравени от хората, изоставени.

Хальо тъй свлече кафията забун, сякаш отмахваше от себе си една измама. Беше изкривил глава на една страна и я поклащаше — убеждаваше сам себе си в нещо.

Познавам много родопски гайдари. За мене Хальо е най-добрият от тях. Слушаш го — гайданицата играе в кръвта ти: никъде няма да мръдне нишката на песента, да излезе извън вековната традиция на забравените майстори. Други търсят да те смаят с пъргавина, но за него песента е въздишка, спомени, изповед. Все идва ред и до пъргавото свирене, до „кайнака“, както наричат в Гела хороводния мотив. Тогава разбираш, че Хальо може да свири и пъргаво: в тая овладяност, превърната от гайдари в мярка, ти разбираш, че той е отишъл много далече.

Но когато обяха наградите, стана нещо, което смътно се говореше още преди надпяването: наградиха стрико Лазо.

Стрико Лазар е среден гайдар, но на Рожен се яви с всички родопски кичида: вулия, изпъстрена с дребни мъниста и горяно камилско ребро, кехайовски калци и кюстек

на новия забун. Той е човек в години, знае какво трябва на впечатлителните хора и получи своето.

След като се преоблече, Хальо седна на тревата, избърса с кърпа потното си лице и с неочаквана мекога в гласа каза:

— Да бяха наградил наш Дафо, Шишко от Солища или Ангел Чукурѝна, от драго щях да осъмна с тях. Те са майстори и ако мене бяха наградил, пак щях да се радват... Много работи се омърсиха, но песента не би-ваше... Тая — взе той гайдата — е по-голяма и от грамотите, и от парите на окръга.

Някакво озарение просветли лицето му. Той извади крайното коляно на ручилото, духна в него и кокаленият пръстен изсвири: беше и вятър, и въздишка, и отглас на стара цафара, дошъл нейде из дълбоките елаци, за да ни припомним своята непреходност, да смути суетите ни.

Всяко поколение си има поезия: тя изпълва съвременното със своята тревога и — струва ми се — без нея не е възможно пълно да се възприемем класиката, да доловим дълбочината на духовните ѝ импулси.

Младият човек естествено е сроден със спонтанните изблици на поезията — по-късно удобствата на живота неизбежно го отчуждават от нейната лудост. Затова зрелият трябва понякога да се проверява чрез младостта си.

Поезията е един от разговорите на века. Той ме кара да се върна в неспокойните години на своето ученичество — там да подиря няколко малки случки, в чиято атмосфера е и лириката на отминалото време и хората, заради които тя бе изстрадана.

1.

В края на 1942 година Александър Геров издаде първата си стихосбирка „Ние — хората“. Корицата бе наричана Борис Ангелушев — в изразителния силует на няколкото мъже, превити сякаш под бремето на безрадостните си мисли, ние предустихме лирическият бунт на поета.

Край Ксанти, вдясно от Кавалското шосе, имаше рядка дъбова гора, в дъното със запуснат ресторант. Една от терасите му бе рухнала, а бялата фасада, от продължения покрив до земята, бе набраздена с мътни дъждовни ивици. В полуканото циментено колело на дансинга бе се вкопчил трескот и три прогнали пилоната край пътеката за Керичилер свидетелстваха за някогашна беседа. Но странно — в това запустение имаше нещо очистищо, спокойно — то събуждаше размисъл, караше ни да чувствуваме безмислицата на войната. В Теке — така се наричаше

ресторантът с полската дъбрава — бе останал безпътен ек от грамофони, смях и фантастиката на една непозната реч.

Ксантийци — измършавели, измъчени от глад — бяха забравили, че има Теке. Там, приамени от съзаклятническия покой на жълтеещия дъб, ходехме само няколко ученици: високият късоглед шестокласник Димитър Гурманов, неспокойният софиянец Ванко Охридски и аз. В ленивите следобедни часове, чак докаго мръкне, декламирахме „Ние — хората“. Стиховете бляха сами — чрез тях изричахме собственото си външение и изнемога. Искахме да бъде българин инженерът, който ще построи тунел под океана; вценявахме се от бомбардиращите, под които улиците опустяват и зейват разтворени врати; задъхвахме се от въпроса на поета: „Родино моя, майчице земя, какво направила със тебе хората?“; сами питахме чии са Ботев и Левски, а ехото връщаше гласа ни от изпокъртената сграда на ресторанта — неузнаваем, фантастичен. Някъде на мътия хоризонт бяха белите плажове на Болуистра — те не се виждаха, но ние виждахме там момичето от стиховете на поета; предвечерният вятър стържеше в пожълтелите тревни около белите Керичилерски варовици, а на нас ни се струваше, че е топлият език на Ботеви вълк. Равнината бе измъчена от синята безпределност на водата, в потъмнелите камъни на крепостта Перитор се таеха легенди и скалистата извивка на егейския бряг сама бе легенда. Това съприкосновение на поезията с античния свят ѝ придаваше неправдоподобна чувствителност и ние се завръщахме в града с щастливата умора на едно непрекъснато външение.

Там — на Теке — под прякото впечатление от четените стихове, решихме да направим литературен ученически лист. В първия брой представихме двама поети: Младен Исаев със стихотворението „В нощта“ от току-що наградната му книга „Човешка песен“ и Александър Геров с „Манифест“. Върху лилавия табак се наредиха колонките на статии, размишления, литературна информация, поезия, дори хумор, и един ден, замаяни от лекия шемет на външението, го окачихме в коридора на гимназията. Ванко Охридски, който с неизтощима енергия събираше материали за вестника, се навърташе около него с ръце в джобовете — даваше си вид, че е безразличен към последствията. Бяхме поели риска и ако литературният лист

останеше ненаказан, щяхме да останем огорчени, излъгани в действителната цена на своята постъпка.

Но в едно от междучасията прислужникът бай Атанас ни повика и ние го последвахме по козинявата пътечка към дирекцията. Дребничкият директор съвсем беше се смалил зад голямото черно бюро. Не ни и погледна. Главата му, хлътнала в тесните недоразвити рамене, беше мъчително извърната на една страна. Четеше нещо, като целият се изместваше към текста пред него. Беше напийт вестник. Спогледахме се с Ванко. Слюнката избяга от устата ми. Към действителността ни върна гласът на директора:

*Каквато и да бъде твоята съдба:
сред нощите на смут, и смърт, и грохот —
из мрака ще се вдигнат твоите деца
във блясъка на новата епоха!*

Повтори последния стих и замълча, като че се заслушахме в неравното ни дишане. Всъщност, ползвайки се от преимушеството на своето положение, директорът се наслаждаваше от ефекта на прочетеното. В един миг, когато не можахме да издържаме погледа му и уж хладнокръвно се зазпахме към тополите пред гарата, той наведе рязко глава и продължи:

*... Ще презазим ний тази отровна съвременност
с жалките хора, лажите и хищната бедност.
Страшен ще бъде за вас оня час на пожарите,
в който свръщата си ние във бой ще изгаряме,
за да изхвърляме из тяхната огнена пепел
новият свят — необятен, просторен и светъл!*

— Тъй, тъй... — убеди директорът себе си в нещо. — „Новият свят необятен, просторен и весел...“ Красиво! Това „весел“ не беше грешка. Директорът ни се надсмиваше.

Той излезе иззад бюрото и клатейки се върху почитите си навътре стъпала, отиде при виенската окачалка. Изве с два пръста от яката на черното си пардесо някаква перушилка и като я поднесе към очите си, погледна ни през нея. Това имаше символичен смисъл, а смият символ бе подкрепен с един решителен въпрос: — Отесня ли ви гимназията?

— Това е печатана поезия — опита да се брани Ванко — директорът, за да превъзмогне подтискащо дребния си ръст се надигна на пръсти и удари бюрото с длан: — Комунистическата поезия не става по-добра след като я напечатат! Хартията може да търпи всичко, но аз съм директор на гимназия!...

Гласът му се извиси тънък и зъл — той кълтеше в нас и след като напуснахме директорския кабинет.

По-късно намерихме по-предметен начин за изва на възгледите си и престанахме да бъдем ученици. И ако в страданията ни, които винаги съпътствуват политическите борби, имаше красота, то бе поезията — фаталният повод, след който Ксантийската гимназия започна да отеснява, докато съвсем отесня за нас.

2.

След Петровден 1942 година осъмнах в Пампорово и една случайност ме събра с няколко ученици от Пловдив. Бяха весели момчета — великолепната им екипировка подказваше, че са от заможни семейства и аз се отделих настрана. Бях подписан от завехтялата си ученическа куртка, от раницата, която по-скоро беше торба, ушита от прогнило френско платнище. Свих се край отдавна напалената камина във вила „Чичовски“ и колкото плувдивчани ставаха по-шумни, толкова повече се чувствавах сам и незаслужено оскърбен.

Единият от тях — с къс панталон и импрегнирана бегова риза — тръгна към мене. Пружиниращата му стъпка ми се видя отблъскваща: мислех за нея, а трябваше да вляза в някакъв разговор. Думите започнаха да ми се изплъзват и това съвсем ме смути. А оня ме улови през рамото и с малко троснат глас, за да скрие съчувствието си, каза:

— Ела, брат, при нас. Тук сме все добри момчета... Това ме изненада и аз отидох. Както правехме тогава, чрез откъслечен разговор за автори и книги опитах да узная нещо по-определено за новите ми познати. Те наистина излязоха добри момчета, но за мене си останахте необяснимо: как е възможно ученици с виняги, никелирани туристически принадлежности и фотоапарати да имат интерес към Горки, да се възхищават от Блок.

Събитията обаче се развиха бързо и отговорът на въпроса дойде сам.

Ученикът с пружиниращата походка беше седмокласникът Дончо Попов. Излезе, че е сродник на младия поет Кръстьо Борисов. Кръстьо беше комунист, печаташе великолепни стихове в „Българска реч“ и „Просвета“, имаше изтънчена литературна култура и пишещите от нашето поколение, които го познаваха, бяха под властта на неговия талант.

Това роднинство, изяснено по прекия път от Пампорово до Чепеларе, ни направи изведнъж приятели. Дончо, влязъл в света на своя братовчед, се възпламени от откритието, че съм близък на Кръстьо. Вървеше и декламираше без да гледа в нозете си. Сухите елови клони пукаха под новичките му алпинки, понякога се препъваше и политахше, без дори да забележи това — не бе на тоя свят.

Вечерта в Чепеларе срещнах няколко съученици легионери. Техният поглед, изпълен с неприязън, не ми обещаваше нищо добро. Когато човек е запален, инстинктивно долавя неща, които за другите са незабележими. Ленивият провинциален ритъм на движението бе смутен от два бели балонзайдера. Те се мярнаха няколко пъти на разни места — забързани, диреци, после съвсем неочаквано се появиха зад нас. Един глас, който напоянаше духане в празно шише, веднага се отдели от общата гълчава — долоних няколко откъслечни думи: „Косали... Сталин... тарга...“ Опитах да ги подреда в логическа връзка, но те ту докосваха мислите ми, ту се отдалечаваха. Вече престанах да чувствам и Дончо, който все приказваше, приказваше. Той навърно изпита онова смущение, когато разберем, че сме говорили на заспал човек, защото спря, улови ме за рамото и попита:

— Какво ти стана?...

Разказах му, дори опитах да се усмихна за кураж, но усмивка не излезе.

Прибрахме се в хотела рано, легнахме, а Дончо, за да ни отвлече от гнетящите мисли за легионерите, започна да декламира на загасена лампа. Движението клочечеше под прозорците, уличната лампа осветяваше наполовина главата на седналия в кревата Дончо и я правеше голяма, неузнаваема. Стиховете на Едгар По и Рембо звучаха развълнувано, приглушено и чак когато обяви, че

минава към Ясенов и Смирненски, в глас му се появи метален звук. Дончо скочи, изправи се в леглото и задекламира „Въглекопачи“. Спонтанният бунт на стиховете, енергичният им призив на караха и нас да се надигнем. Нечистата хотелска стая ни се видя непоносима, равнодушието на хората, отвън ни изпълваше с негодувание. И тъкмо в този миг вратата се отвори. Лъч на джобно фенерче отскочи от тапицираната стена върху леглата и застана върху изправения Дончо.

Влезият попита за мене. Никой не му отговори. Повърна се назад и фенерчето освети две ученически фуражки с черни околошки, два балонзайдера. До нас стигна някакъв шепот — страшен в паузата на секналата поезия. Тогава стана нещо неочаквано: Дончо скочи през ламариненото табло на кревата, втурна се навън и в тесния коридор се чуха тъпи юмручни удари. Някой изпсува, после по дървеното стълбище се срина тропот на много нозе. Хотелиерът се развика и един далечен женски глас зауистосва напевно, колкото да отбележи приключения инцидент.

Дончо превъртя ключа отвътре. В ръката му блесна нож. Огледа в сумрака бялото му острие — сякаш някой бе го пхнал в ръцете му, без той да разбере. Динаше тежко и с откъслечни думи давеше гнева си:

— Света поезия и изведнъж — легионери!...

Пловдивският гимназист Яневски, провесил от леглото боси нозе, се разсмя:

— Добре, че ни случиха на Смирненски. С Рембо бяхме в купа...

Душната стая не беше вече така непоносима, не ни гнетеше и безсмисленото движение по „главната“. Бяхме сплечели нещо: поривът на поезията и свободата на нейния риск, които равнодушиите никога няма да узнаят.

3.

Късно през есента на 1942 година отпълувахме с Кирил Маджаров за Порто лаго. Там имяхме приятели рибари — отпяхме да ги видим.

Морето бе безстрастно и сиво. От дълбината му, сякаш из небитието, изникваше синкавата грамада на остров Самограки. Времето на разточителните рибарски празници

бе забравено вече и манастирът Свети Никола, кацнал върху камъка на малкия остров, се олюляваше във водите на тихия залив. Парчетата стъкла от изпочупените прозорци бляскаха унило край църковния зид, а вратите на арката, полюшвани от морския вятър, зееха грозно.

Рибарите ни гостиха с рибя чорба, разходиха ни с лодки до манастира, а след обяд — сам не зная как стана това — Маджаров започна да им чете стихове от „Моторни песни“ на Вапцаров. Не бе четене, а откровение. Между рибарите имаше и гърци — те не разбираха добре български, но слушаха напрегнато. Дълбокият глас на Маджаров, усещането на голямата вода, флуирането на вятъра в дъските на прогилата стъраха, червените стоманени шамандури в залива, които с люлеене отмерваха античен анапест — всичко това бе някакво дълбоко сливане със света на поезията и гърците го усещаха интуитивно.

Маджаров не скри, че Вапцаров е разстрелян. Несебърският рибар Иван Костов, чийто зъби отпреди бяха проядени на жълти бразди, попита стреснат:

— Как тъй убит?...

С цялото си простодушие той не допушаше, че е възможно да се разстреляват хора, които пишат книги.

Когато се върнахме в Ксанти, Маджаров ми даде „Моторни песни“. Нарисувах корицата с двата комина и черното димно вълмо, прекопирал от титулната страница автографа на Вапцаров и след това се заех да преписвам стихотворенията. Тази тетрадка (сега тя се намира в музея на Вапцаров) носех навсякъде със себе си и стана повод за едно твърде интересно откритие.

През лятото на 1944 година нашият отред прекара няколко седмици в местността Олуейля, където беше се установила английската военна мисия, водена от майор Джонсън. В лагера на англичаните бяхме допуснати след поставянето на много условия, едно от които беше да не говорим за политика с охраняващите ги гръцки андарты. С думата „политика“ гръцкото командване кратко изрази сложната мисъл, че техният лагер не е място за разпространяване на нашите комунистически възгледи: андартите бяха антифашисти-роялисти и на зелените си барети носеха малки емайлови коронки.

Дадоха ни два транспортни парашута за палатки, които опънахме доста настрана от лагера на гърците, поставихме си свои часови. Тая отчужденост направи съня ни неспо-

коен. Заколаният в земята агрегат гюмкеше глухо, червените контролни лампи на радиостанцията припламваха в южната нощ и съприкосновението на Олуейленския букак с големия свят ни изпълваше с чувство за значимост.

Майор Джонсън излизаше сутрин пред палатката си в защитна риза, с бастун и „колт“ на висналия бял колан. Слънцето светеше в червената му брада, която придаваше на лицето му особена привлекателност. Той престояваше така минута, две, като че се колебаеше да тръгне ли или да не тръгне.

И все пак тръгваше към нашите палатки, за да започне пак отначало с командира уморителните разговори за колективното на полуобещаното оръжие.

С огорчение бяхме приели да бъдем социалдемократи и земеделци, но изпитвахме щастливо външение, защото сме надхитрили англичаните. Тъй си мислехме, защото нямаха нищо против да бъдем земеделци и социалдемократи, а търкуването на стаената около устните на майора усмивка стигаше само до загадъчния нрав на англичаните.

В предвечерните часове, когато андартите се завръщаха от задачи с „бренове“ на рамо, ние се събирахме пред палатките и започвахме да четем от моята тетрадка стиховете на Вапцаров. Гърците се спираха да ни гледат отдалече. Имаше нещо, което те не можеше да си обяснят. В този пушинак, над който нощем тъмнеха транспортни „Дъгласи“ и изсипваха железни каси с оръжие, където англичаните предаваха на своя щаб в Кайро шифрограми, а Елпида — единствената гук жена — събираше подире си похотливите погледи на мъжете, присъствието на поезия бе наистина странно.

Една вечер командирът на андартите, капитан Тодор, дойде при нашия огън с двадесетина андарти. Беше в добро настроение, широкото му лице бе одухотворено от желание за близост с хора. Тая нощ той танцува с вдигнати нагоре ръце, малко оперетъчно ни раздаде външни австралийски чорапи и униформи, а андартите изразиха разположението си към нас по свой начин — изпяха ни на гърлки „Волга, Волга“, на което капитанът добродушно им се закани с пръст.

Светът наистина е малък! Между андартите открих познат — един българин от Просочен, който през декември 1943 година бе избягал от работните групи край Горна

Джумая. Бяха го заловили и арестантското купе на мотрисата Лъджене — Пазарджик ни събра. Тогава му дадох хляб и пари — беше изнемогнал от глад — а сега той откачи от ремъка две бомби и ги тикна в ръцете ми заедно със своя автомат „Step MK II“. Знаех го Илия, но сега имаше ново име — Сифунас.

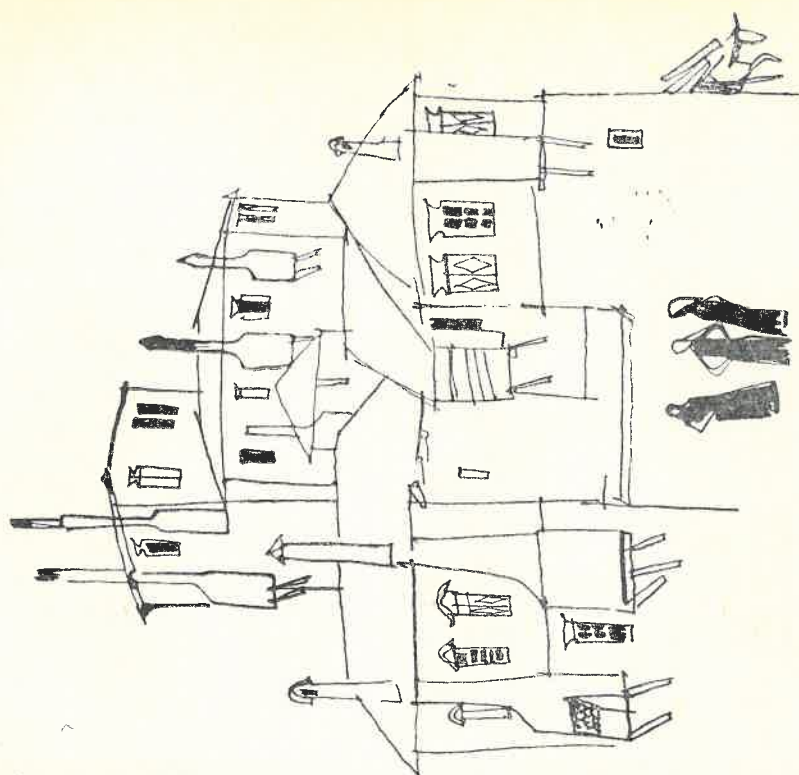
Тогава или после — не мога да си спомня — Илия ми зададе един невесел въпрос:

— Защо разпирате, че не сте комунисти? Всички сте токмаци¹...

— Ти откъде знаеш? — отклоних прекия отговор.

Андартът нищо не ми каза: само почука с нокът върху големия джоб отпред на английския ми панталон, където беше тетрадката със стиховете на Вапцаров. Илия бе забелязал, че я държа там. Той изключваше, че други освен токмаците¹ могат да имат потребност от поезия в тези съдбоносни дни.

¹ Токмак — тежък чук. В случая — прозвище на комунистите.

ИТЧЫ

1. СЪНОВИДЕНИЯТА НА ЕДНО СЕЛИЩЕ

Теклият живот е оставил следа в почернелите стрехи в риолитовите плочи. В тях отдавна се е вкоренил зелен топчест мъх, за да им върне загубеното, когато са били скала с храсти, гнезда и птици. В лутаницата на широколъшките покриви има слова на забравени песни и предания. Под сводестия мост реката шуми — в струите на водните падове сякаш оживява белината на варосана стена. Гледате отвисоко това общуване на къщите с водата и зазвучава приказката на вашия живот. Или зазвучава, или човек сам си я измисля!

В предвечерните часове камбаната отброява минутите на залеза.

Един ден си отива!

Широка лъка сякаш се снишава във виолетовото сияние. Изтръпнала от очарованието на много легенди, тя потъва в мрака на своята нощ. Нейде ручи гайда, неравно подрънква хлопка на окъснзала крава и женски говор глъхне под налвесените еркери на старата чаршийска улица. Една забравена България, предана на своите съновидения, не иска да заспи.

Така е до утрото, когато слънцето се откъсва от зеленото било на Инжекаровското. По планинския път до изнемога вие претоварен камион, Стоян Калфата спира на площада каруца с подрънкващи млечни гюмове и Дойчо Каров — Баругата — превърта ръждив ключ в бравата на лимонадажийницата. Из синята долина белите къщи започват да изскачат една подир друга като пуканки, шумът на реката сякаш се отдръпва. Още една нощ е отишла в небитието — Широка лъка заживява своя ден...

2. ПО-МЛАД ОТ МЛАДИТЕ

Всяко селище има хора, без които съществуването му ни се струва немислимо. Те изпълват улиците, представите ни за него и дори когато не ги виждаме, имаме усещане за тяхното присъствие. И аз не мога да си представя Ши-рока лъка без дядо Лазар Семерджиев. Той разбира, че деветдесет и двете му години са част от достойнството на старото селище. Чувството му за традиция, вкоренено нейде дълбоко, не му дава да излезе навън с непрана риза. Бозовият елек и черните му потури, сякаш вчера са извадени от дъща. Сините калци държат тялото му изправено, косата му винаги е срсана на път и тая чистота на добре гледан старец се превръща в упрек към ленивите.

Изкачвахме се към Гела в деня на Илинденския събор. Планината се пробуждаше — прозрачна и достъпна, тихнала в предусещане за идваща есен. Някъде около Каврошилските колиби ни настигна дядо Лазар. Сякаш изникна от земята с онова „Е-е“, което бе и въпрос, и здрависване, и радост, че сме се видели. Поговорихме за разни неща — стрико Лазар взе да разправя надълъго историята на околните имоти, как тъдява купили планината от юруците и имал ли бил Каламунца злато. После се грабнахме за жълтия яр да берем мащерка, а когато се обърнахме, стрико Лазар бе изчезнал така внезапно, както бе се и появил. Намерихме се на Илиндена. Под голямата ела свиреха гайди. По поляната с достойнство вървяха няколко родопчани: бяха с калашници и миндили, гребнали пъстро от есенна шума и слънце. Жените се изсмяха за нещо. Стрико Лазар като че не ги чу — смукваше по малко ракия от едно плоско шише и разказваше, че сладкото на гайдата било да я слушаш „отстран“. Това наистина бе невероятно: деветдесетгодишният старец ни бе настигнал и изпреварил. Той долови въпроса ни — белите му мустаци шавнаха, примляска:

— Аз тук съм оставил младостта си. За нея бързах и станах по-млад от младите...

На другия ден дойдоха много хора. Децата се тълпяха пред брезентовата палатка на „Наркооп“, гърмяха с тапешници, а момиченца прикрепяха с ластик в косите си найлонови пеперудки.

Засвириха хоро. Трябваше да го поведе най-старият. Стрико Лазар извади кърпа с втъкани зелени нишки, кристълни ситно. До него се наловиха мъже и жени. Когато тръгваше напред, той навеждаше тялото си, после отстъпише двама, вдигаше над главата си бялата кърпа и се провикваше:

— Думай, гайдо!

Пусна се задъхан. Долната му устна преигра.

— На мене са давали път, дойде време и я да давам... Опити да се усмихне.

— Свят, свият! — плесна се той по дънестите потури — остана тъй — притихнал, бял като сняг, задържал се на връх планината до Илинден.

3. ГОДИШНИ ВРЕМЕНА

Виждал съм Широка лъка през всяко годишно време. Селищата, в които са останали къщи от стари майстори, са част от природата, част от хармонията ѝ.

Първото затопляне изкарва хората навън. Тук-там дъхти на изхвърлено зеле, белите къщи олекват: връзка между тях и обитателите им, след толкова месеци съжителство, е разкъсана.

През лятото селото потъва в зеленина. Зреят сливи и ябълки, едрейт картофите и в това състояние на бременност Широка лъка заживява нов живот.

Пастелната мекота на есента е пълна с размисъл. Спукването на Карабалкан натежават от стар бакър, елакът на Драганица започва да шуми безначално, докато плодните дървета оголеят и мокрыте им възлести клони се протегнат като пръсти. Какво искам, кой ще им го даде?... Двама гърбави моста стават сякаш по-високи, камбанарията се дига над ореха — бяла, почти безплътна в своята лекота. Дъбовите колонии на старата църква откиват пълната си прелест чрез измития от дъжда калдъръм и онова никнене на тревица между камъните, което е последното ѝ предимно усилие за живот.

Зимата и сега носи тук големите снегове от детските ни спомени. При бреговете на реката се е хванала ле-

БЕЛИТЕ КЪЩИ НА БЕЛОВИДОВО

дена кора — водата я мие и източва като острие на нож. Ромонът на каменната Згуровска чешма иде съвсем отблизо, въздухът звънти и ни изпълва с шемет. Бели са покривите, бели са стените и димът, който се откъсва от каменните комини. В такива дни баба Лика Станьовичкина стои пред снега като пред изповедник. Тя взе сърмени шарки, поплаква си и пита между две лесни: защо на държавата ѝ трябва мляко, сеното гние неприбрано в Махмутица, а кравата ѝ стои гладна. В друго време тоя разговор би бил неспокоен, но сега навън е паднал сняг и ние сме в интимния мир на топлото огнище...

Тая есен видях Широка лъка, натегнала от илод. Не се помни по-голям род на картофи. Над два тона от декар — жълт, едър „кратох“, както му казват тук. В рано падналия мрак камините се олюляваха, претърпани с хора — те пееха, смееха се и всеки разбираше, че е от ползата на труда. И сякаш да се завърши картината на изобилие, в селото докараха три мечки — убили ги нейде около Паражика, където се строи новата туристическа хижа. Десетина души с пъшкане измъкваха от камiona огромните животни, натегнали в своята смърт. Хората се трупаха, протягаха се един през друг. Гората шумеше — нейното могъщество пред убитите мечки бе още по-внушително...

Селото гънеше във влажна тъмнина. Къщите като че се размърдаха — белите им стени, покачени една въз друга, тръгнаха нанейде, за да заживеем с фантастиката на една приказка, защото приказка е всяко нещо правено със сърце.

1. ЧУВСТВОТО СТАВА ДЕЛО

Стари предания разказват, че в забравени векове Златоград се е наричал Беловидово. Беловидово — заради белите къщи с подадени напред стрехи, Беловидово — заради белите нощи и бялото августовско небе, заради момите, чиито лица стават от ксантийското кадифе удължени като на богородици.

Конят пърха, сетил под копитата мокра шума, кованата капистра потраква весело — напред е каменната чешма на връх Иваново. За коня има корито с „букова“ вода, а за стопанина му — манастирско кепче, шарено с китки и листа.

От Иваново пътят се накланя надолу. Отвъд Асидере е Беловидово, измито от летен дъжд, разтворило сякаш очите си, та щом пътникът се покаже на жълтия яр, да му се усмихне и постели пред коня равен калдъръм.

Букакът от двете страни е сплел клони и листа — небо се не види. Откъм хладния усой дъхти на гнили пънове, мъх и спарени листа. Младият беловидовчанин сеща неспокойното си сърце, немирна кръв шушне в ушите му, а конят, разбрал всичко, припряно ситни по равното било.

Вие се пътят, птици се стрелкат и перуриди пъстрят из почернелите капинаци. Кроткият полъх на вятъра сякаш подема олекналото тяло на пътника и го въвежда в Беловидово.

Така е било!...

Тези хора са строили белите къщи на Златоград, пред които ние заставаме притихнали, та тъй да усетим вътрешната хармония на някогашните им обитатели.

Израснах из сокаците на Златоград, в неговите къщи. Трябваше да кръстосам краища и земи, да видя много

грозни неща, за да се отворят очите за красотата му. И както става с всичко загубено, изуми ме като нещо свършено ново безпогрешното чувство на някогашните хора — без него не става ни чешма, ни къща, ни песен.

Кои са майсторите на златоградските къщи — не се знае. Няма намерено писмо, нито чиличено длето е оставило върху камък името на незнайния „уста“. Стари хора разравят из спомените си, че в града не е имало баш долгери. Те идвали от Ахъчелеби: от Аламидере, от Фатово и Райково, а отгук вземали да им помагат по-дребни майстори, чиито потомци днес са бай Бечко и обшинският зидар Саид. Когато Саид пийне повече, изправя се пред голямата Пачилска къща, гледа канатите на прозорците, украсени с дъсчени ромбове и въздиша:

— И я мога стори такава къща, ама ме е страх оттам нататък...

Саид се плаши от свършенството. Постигнато веднъж, то иска от майстора нови неща, а години са изтекли, преобърнал се е светът. Лесковата четя е заменена с печена тухла, дъбовата гредя, ситно напарена от криво длето — с циментен трегер. И макар старите къщи да стоят недосегаеми в своята прелест, те са обречени. Оттам иде и тая печал при всяко съприкосновение с тях.

Динко Сивин е замазал живописния еркер на старата Хаджицифанска къща, отворил е „модерен“ прозорец. Наследници са осакатили и Пачилската къща, която тръгнаше от ритъм, в чийто градеж имаше много фантазия, радост и слънце. Един подир друг потомците се отричат от бащите си. Ще се предадат ли къщите и чувството, въздано в тях, ще рухне ли пред безвкусицата?...

2. ВРАТИТЕ ВЪВЕЖДАТ И ИЗВЕЖДАТ

Не са малко хората, които не могат да направят разлика между родопската къща от Ахъчелебийския район и Златоград. Макар и двата типа да имат родопски характер, в Златоград, по неведомите пътища на архитектурните странствувания, са се установили много елементи — дошли от Пловдив и Гърция. Среднородопската къща е по-хладна, по-монументална. Строена, обикновено на стръмен терен, тя се възправя застрашително. В каменната й неомазана зидария тук-там тъмнеят мазгали, които

напомнят бойници. Каменният зид завършва със силно издаден надпуск, направен от двоен гредоред. Над него е обитаемият етаж, строен от плетени зидове. Прозорците са разположени ритмично, често на „близнаци“. Дървената им обковка, потъмняла от времето, контрастира върху измазаната горна част, над която се надвесва стряха с риолитови плочи. Там са живописните „мусандри“, таваните със „слънца“ и изображения на цветя. Вътрешните стълби са прави и строги, в тях няма разточителство, за да се даде простор на „потона“, където родопчаните се събират по много и се веселят.

Златоградската къща е по-друга: тя е сраснала с терена. Отгоре до долу е измазана с чиста вар и може би поради това излъчва топлина и кротост. Някога това са били къщи на абаджии, а за топовете шаяк е трябвало широк одър. Тези одрове откъм фасадата са открити — сумакарът им, затаен в дълното, примамава навътре.

Коминът започва с външна „хлебна“ пещ, подпряна на дъбова гредя. Той пъзля по стената, стеснява се и над покрива ълестите му стени преминават в кръгло устие. Дупките на комина са както и прозорците — тесни, високи, увенчани под керемидите с живописен корниз. Като капител на антична колона.

Надпускът на златоградската къща е с повити навътре дългообразни подпори. Прозорците са украсени с въжести „пармаци“, с дъсчени „вежди“ над тях.

Златоградската къща е топла и мамеща. Топлина и тишина иде от покривите, от фасадните орнаменти на по-късно строените къщи, от хаоса на тъмните и бели петна, които играят и вземат погледа. Спокойствие, аристократизъм и изящество има в отсъствието на шемет, в хоризонталната композиция на целия строеж. Струва ти се, че дори птиците летят ниско, за да не се откъснат от въздуха около къщите. Когато е строил, майсторът пеел и ту песента е преминавала в градежа, ту радостта от направеното е бликвала в песента. Простият зидар е бил артист, мечтател, художник. Затова и думата, с която е подавал ключовете на стопанина, е била завършек на делото: — Да се пълни тая къща с деца и радост!...

Само такъв майстор е можел да намери мястото на открития одър, да подхване стълбището с въртяна на струг колонка, да нареди шарките на перилата, чийто дъга се скосява в средата, после сепната се повръща назад,

за да повтори извивката. Стъпалата те възвземат нагоре — леки, весели. Дъската е чиста като лимон — ти се усещаш подмладен и без да разбереш как, вече си на най-горното стъпало.

А вратите!... Рекъл стар хаджи Костадин или Пашуван на дюлгерите:

— Искам врата да пее и говори. По-писани от Хаджи-никовите, по-леки от Пачилските. Вратата те посреща и изпраща. Тя те извежда между хората и те въвежда при децата и кандилото.

Майсторът нищо не отвърща. Мълчи и търси как да направи думите на врата. Отбира на една страна дъбови парчета, на друга — бял бук, на трета — карлъшка ела, на четвърта — тъмен орех. Пее рендего, талашът съска и всяко парченце дири мястото си. Между фалца на тъмната дъбова основа червенят букови рамки. Рендосаните елови парчета сами почват да се редят едно до друго. Гясна, дълга дъсчица се е възправила нагоре. Друга — почти квадрат — е стъпила до основата ѝ. Трета ляга хоризонтално над нея. Майсторът примичава, взема дюлгерското „мётро“, опипва нова гладка дъсчица и я слага на теглах. Тя е малко дължка. Ще запълни празното място и ще увисне надолу. Майсторът ще трябва отново да примичи и отново да търси — тъй да ги нареди, че уж да са разпилени, а да са наредени по разум и човешко сърце.

Пашуван се спира пред вратата, гледа я и сам повтаря думите си:

— Такава врата и въвежда, и извежда човека...

3. СТАРОТО УЧИЛИЩЕ ПРОГОВАРЯ

Безрадостно и тъжно нещо се случи с нашето старо училище. Няма в града друга сграда, където да е прекипал толкова живот. В него е създадено читалището, учил е децата първият светски учител Яков Змейкович, то е в спомените и съдбата на много поколения. Всеки ден и час то ни гледа с пустите очи на изпотрошените си прозорци, накривените му комини ни подканят, че е време да забележим неговата самота и запустение.

Един септемврийски ден през 1934 година изхвърлиха на църковния двор старите училищни книжа и архиви. Вятърът ги грабна и попиля. Няколко каруци, до горе

натоварени с чинове, глобуси и черни дъски, заскърцаха през „горния път“ към новото училище. Ние тогава бяхме малки, малко разбирахме, та нищо не ни натъжи. Само когато дойдохе 24 май, виждаше ни се странно, че Старото, нашето училище, не дъхти на здравец и крушова вейка, че прозорците не светят от чистота и няма по тях венци...

После училището стана тютюнев склад. Разкъртиха дъбовата арка пред каменния пруст, която тънък майстор бе шарил някога с резби и фигури. Външният комин на стаята, където учеше първо и второ отделение, подгизна от вода и без хората да забележат кога и как — рухна. Зейна и изкъртената врата на „учителската стая“. А бяха направени тези врати по-изкусно от вратите на старата Пашуванска къща. И други прозорци като прозорците на нашето училище нямаше в града. Прислужничката баба Пека ги миеше с парче зебло, с пепел триеше пиринчените дръжки, а след дъжд подмазваше с вар следите от капки по бялата стена. Училището живееше, дишаше, радваше се и страдаше с нас. От мечтите, които драговоно приютяваше в седемте си стаи, то сякаш се извиваше още по-нагоре, искаше да стигне стария кавак със свракиното гнездо на върха...

Една вечер се спрях край него и то ми припомни много забравени неща. Гредите сами пукаха от старост. В дъбовата им твърд поскърпваше червей — ядеше и наслабяваше дървесината, както става с всички места, напуснати от хората.

4. ЕДНА ТАЙНА

Утрин над Златоград се стели виолетова прозрачна мъгла. Отгоре сякаш косо е отрязана с нож: наклонът ѝ започва над Пънгажовото и колкото върви към реката — снишава се все повече и повече. Градът е тих, затаил дремотно дъх, и струва ти се — тая мъгла попива в себе си всеки звук, не му дава да се откъсне и извиси. Но изведнъж въздухът затрептява, мъглата като че ли се полошва и цялата долина се пълни от медния глас на камбана. Тоя глас иде откъм Старата църква. Още от 1834 година тя е кацнала като цитадела на някогашното вакъфско място. Хоросанът на каменния зид около нея се е спекъл, вка-

менил се е и сивее като старо олово. Църквата е вкопана в земята шест стъпала. Строгата тура на султан Махмуд хан II, която е разрешила на раята от Даръдере да си построи църква, е натиснала сградата отгоре, премерила е стъпките ѝ на шир, дълж и височина. Само малка част от ниския ѝ покрив се открива над зида около църковния двор.

В тоя зид има врата, засводена с дялан камък. Човек не може да мине през нея прав. Той трябва да се наведе пред годините на зидове и греди, пред гробовете, наредени един до друг, пред престарелия орех и гробницата в дъното, където се покои прахът на отминалите поколения. Тая врата е кована с главести пирони — те тъмнеят като грамадни пулове върху дъбовите дъски, дебели руп¹. Вратата скърца, отваря се тежко — изтеклото време е оставило върху нея следите на едно развълнувано летенение.

Когато се намери в двора, човек отначало има чувство, че е по-висок от църквата. Но колкото стои повече, усеща как се смалява и старата сграда добива една почти необяснима монументалност. От ритъма на възлестите ли решетки, от корнизата на почернялата ли стряха или от обраслия калдъръм, който свръзва капучка и живописния кладенец?...

Тъкмо там и открих за себе си, че сградите не получават монументалност от линейната височина, а от порциите, които са всъщност тайната на архитектурата.

5. ЧЕМШИРЪТ И СТРОШЕНОТО СЪРЦЕ НА ХАДЖИ НИКОЛА

Много интимност, тишина и целомъдрие има в златоградските дворове. Сега повечето от тях са похабени. Изкоренени са чемширите им — заедно със старите изчезна и влагата, и дъхът на здравец.

Хаджи Никола бе човек сприхав и навъсен. Говореше малко и като че ли все се караше. Той доизносваше стари „апърма“ кондури и ние, децата, когато чуехме да тракат пуловете им по калдъръма на Каров сокак, бяхахме. Боехме се от него, защото все влизахме в Хаджийската

¹ Руп — четири пръста.

ливада, обрасла по краищата с върби и бърз, по който кацаха най-хубавите бръмбари — „стамболи“.

Мъчим се да вържем с конец крака на уловения „стамбол“, а от нейде се разнася сухият, неразбран и малко прегракнал вик на Хаджията.

Хуквахме и никога не искахме да го срещнем.

Дворът на Хаджиниколовата къща бе покрит с калдъръм от обли речни камъни. Те винаги бяха чисти, сякаш мити с парцал. Високият зид, с каквито зидове са оградени всички златоградски дворове, белееше ослепително, а капчукът отдолу бе насипан с речен пясък — да не се каля стената при дъжд. Зелените чемшири бяха заградени с кръгове от бели камъни, а надлъж по целия зид на къщата растеше гъст здравец...

Една лятна привечер играехме с внука на хаджи Никола. Падна мрак и Каров сокак замря. Коручовската къща, с бял пруст и наредени под стряхата пчелни кошерци, сякаш потъна в земята.

Хаджията се зададе в ръка с фенер, който се олюляваше при всяка стъпка.

Влязохме в двора на Хаджиниколовия двор и се притахме зад дюлята. След малко пиринченото звънче на малката порта огласи двора, чемширите трепнаха и сянката на дирека край стълбата се завъртя през целия одър. Хаджи Никола отиде под стряхата, остави фенера на калдъръма и клекна при здравеца. Откъсна чешка, помириса я веднъж-дваж и притихна. Ние се бутахме зад дюлята с лакти, държахме шеши на устата си да не прихнем, а хаджи Никола, без да знае че го наблюдаваме, се изправи и отиде при чемширите. Милваше ги с ръка и цял се накланяше над тях. Съвсем неочаквано дръпна ръката си и дигна фенера. Всред зелените листа грозно белкаха прекършени клони. Бяхме ги кършили ние. Във фигурата на Хаджията, във фенера и сенките наоколо, имаше нещо мъчително. Той дълго говори нещо на себе си, качи се на пруста и викна на жена си:

— Елено, всички сте ослепели и оглушели!... Чемширите изкършили, сърцето ми окършиха...

Отвърте никой не му отговори. Стоеше сам, във вцепенение, а ние хапехме устни, смътно почувствуваха злочестината му.

В Пловдивския музей се пази едно златно съкровище, излязло преди хилядолетия от ръцете на голям атински майстор. То дава сияние на цялата зала, а когато напуснете музея, имате чувство, че неговите топли отблясъци падат по тепетата, по къщите с откошелени цинкови покриви и тържествени балюстради — един свят, съхранил вкуса и духа на цяла епоха. Нощем съкровището се стопява във водите на Марица, разлюлени от светлините на крайречния булевард. Младостта на водата е вечна — Хеброс¹ се вълнува и по водната повърхност се появява очертание на кентавър, на златен виночерпен рог или изящен профил на атинянка. Мигновението на техния отблясък ни връща към легендите на Елада, когато Лукиан чрез думите на Хермес възкликнал за слънчевия Пловдив: „Наистина, Херакле, градът е най-голям и най-хубав от всички градове. Отдалече блести красотата му и една голяма река тече съвсем близо до него...“

Епохата на император Каракала, когато Тримонциум имал в подножието на хълмовете си каменен стадион с арена, гладиатори, крепостни стени и акведукт с шеметни сводове, е смътна история. Вековете са отнели древното очарование на града — само мраморните фронтони, пиластрите и отломките от надгробни плочи в музея ни рисуват частица от истината за града, погребана под пепелищата на много нашествия. Колко неща са видели камениите очи на Херакъл, застанал на най-високия хълм в ръка с кожата на немейския лъв!

Сега там, в тихите води край фонтаните, се е застоял отронен пролетен цвят. Той напомня снежец — частина от бялата прясна, все още задържала се в синята далечина

¹ Хеброс — Марица.

на Родопите. От зелената бездна под телетата иде дъх на люляци и храсти, загърлили града — гостоприемен, едва затаил предвечерното си външение. Всеки залез тук е празник: малък празник на скучните калкани, по които размитите надписи на полузабравени джюневи фирми ни навяват размисъл; празник на хаотичните покриви, в които тук-там припламва блясък на капандурио стъкло; на червените тролейбуси, танцуващи в сред меката пролетна зеленина. И разнеженост на потъналата в омара далечина... Кулата на новия стадион е добила по-остри очертания, сивият камък на амфитеатъра е стоплен от неуловимо сияние. Залезът е надигнал и живописния калдъръм по Небет тепе.

Пловдив има нещо, което го отличава от всички градове: камилските гърбици на тепетата, аристократизма на старите му къщи и онова съприкосновение с дълбоката древност, което предизвиква неясния подтик да пожелаеш самотата...

Преди осемнадесет години Пловдив ликуваше от червени знамена, патрондаши и бели навуца, трънеше от запалените очи на измършавели партизани. Не знам как се намерих на Небет тепе. Улиците бяха тихи, пустинни. Чух стъпките си и това ме изпълни с тревога.

Край къщата на Куюмджюлю мина партизанин с тежък маузер на бедното. Той се поспря, озърна се наоколо и бавно мина под двата реда почернели еркери. Поради това, че не гледаше в нозете си, стъпяше несигурно, а телешките му първули съскаха в калдъръма. Не очакваше да срещне на това място друг като себе си. Заговорихме и той каза с нотка на извинение:

— Хубаво е в такъв час да се погледа градът отвисоко...

Странен порив за един партизанин! И за да бъде ясен, както бе ясно всичко тогава, добави:

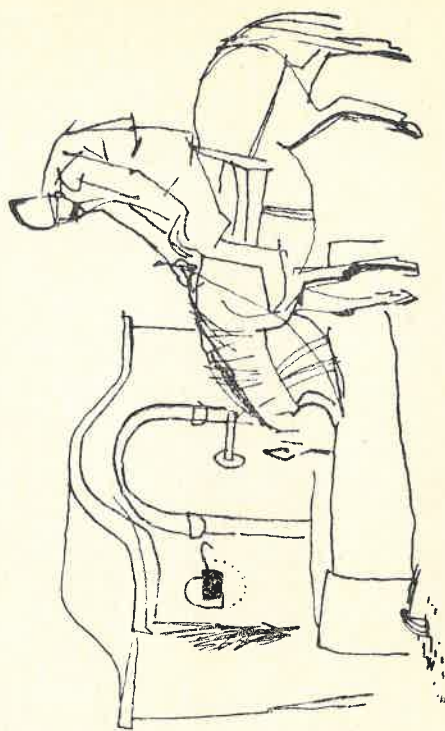
— Две години го сънувам този град и... сънищата се сбъднаха...

Този разговор изскочи из забравата миналото лято на връх Перелик. Един пловдивски турист, който се нарече Кольо Планинаря, набързо стана всеобщ познат на всички, осведомен за всичко. В града това би раздразнило някого, но на връх Карлък то бе естествен порив за обнуване с

хората. Кольо навярно се усъмни в своята общителност, защото каза:

— Такъв съм аз! Пловдивчани сме друг квас. Вижте ни и града — злато, хвърлено в полето.

Когато си замина, наоколо изведнъж стана непривично тихо. Той беше ни оставил под впечатлението на блясъците, които излъчва парчето самородно злато край брега на Марица.

ЧЕШМИ

Лазар Стаматов от Устово, или както ние го наричаме Батъко, никога не е показвал особена емоционалност — човек, както и другите, но с по-остро изрязано лице, с очи, в които има скрита закачка: това не могат да скрият и дебелиите стъкла на очилата му.

Веднъж този човек неочаквано разкри своето потаено въображение. Разказваше на една ученическа седянка в Устово весела случка от юношеството си, когато учил занаят при Кир Димча и нощем се качвал по камбанарията на църквата Свети Никола — разказваше с толкова живописни подробности, че малко му завидях. Защото не бе възможно да помни толкова мили дреболии. Батъко си измисляше и ми се струва, че само аз разбрах това.

Но той имаше още да ни изненадва. Батъко безшумно построи на Рожен малка хижа и тъй я прикърта в диплите на просторните ливади, че към тяхната прелест прибави още нещо. Нищо не радва тъй окото, както стряха в планината.

Преди няколко години минах през Рожен и видях Батъка край шосето над параклиса Свети Панталей — изцапан, с пръски от цимент и вар по лицето и очилата. Правеше чешма и бързаше да я привърши за големия туристически събор.

Обясни ми с наслаждение как намерил водата, как я каптирал. Избрал си и модела на една чешма нейде около Пазарджик... При всичката си красота Рожен е безводен и Батъко бе решил да направи място, където човек да седне, да се напие със студена вода и да погледне гората — шумът на водата и отморителната хладина на една глътка ще дадат друг живот на планината.

Батъко — един родопчанин, участвувал години в революционните борби, живял в град, наситил се на много неща,

не бе напуснат от народното преклонение пред водата. В последната му изява имаше и усет за традиция, и размисъл, която навестява човека след петдесетте, а и нещо повече. Само артист можеше да се запретне да гради каменна чешма на връх Рожен.

Той прекара длан през една изпращена мраморна плоча и пред очите ни светнаха издълбани в камъка думи:

*„Руско е Рожен запийсал —
пие ни дава да ффркне...“
Пийте и споминайте с тая песня
родителите ни,
на които бе ёца подърце !*

Семейство Стаматови

Тая плоча сега е взидана в чешмата. Започва с началния текст на една родопска песен за излезлите на Рожен руси след разгрома на Сюлейман паша в Пловдивското поле и завършва с паметта на родителите, на които тая песен е била любима. Батъко беше се предпазил от думата „любима“ — тук нищо не биваше да чуждее!

Попитах го:

— Колько ти излезе туй удоволствие?

— Ха! — възкликна той като момче. — Това удоволствие с пари не се купува.

Батъко впи сухи пръсти в хлътналите си страни.

— Ти знаеш ли — съвсем тихо заговори той, — ще има хора да кажат: „Артисали са му на Батъка парите.“ Нека! И на тях да им е сладка водата...

КРАСОТАТА НЕ Е ЗА ВСИЧКИ

Изкачахме се към връх Перелик по ребро на Карачанската каба. Това е най-стръмното място на Широколъшки Карлък. След трудния път закуската край чукура на Азмăчовица бе истински празник: ликуваше слънцето, жълтият цвят на волския език, белите къщи на Махмұтица — те диреха очите ни като парчета огледала в ръцете на дечурлига.

По каргъла мина кооперативното стадо на Вьчо Седянов, събра се в долинката на Кокалица като снежен навей. Еловата гора бе затаила дъх, сякаш в наслаждение от чувствителното докосване на небето с моравия хоризонт, от онова усещане за тишина, която всъщност бе един звън — томителен и безплътен.

Моят спътник Манол Марински — роден и расъл по тези места, се вълнува при всяко излизане в планината. Той въздъхна и изпъшка:

— Запо бе, аратлик, тая хубост да я гледаме само ние двама? Ище ми се целият свят да я види и знае.

Манол се тревожеше, че красотата не е достояние за всички. Помълча и ме бодна с пръст:

— Чакай да ти кажа! Стариат Белък — Белачека му викахме, никъде не бе ходил, не знаеше друг свят, а бе познал колко струва нашият балкан. Стана на деветдесет години, а очите му бяха все в Карлъка. Осъмнем напролет и той се разшава. Беше нисък, сприхав, а гласът му претракнал: не човек приказва, а коренище пука... Пусне Белака бяла сюръя с навързани чанове, качи се на кон и — право на Азмăчовица. Гледал съм го: скочи подмладен от коня и се кланя на Перелика: „Планино, живехме, планино, пак да се видим...“ Цяло лято прекарваше тук. След пролетния минзухар тръгне мащерката. Кокалица пожълтее от волски език, покаже се и есенният минзухар —

дошло е време Белѧка да слиза в Гѧла. Пак се изправи срещу Перелика, три пъти прави поклон, три пъти куди¹ картѧла и плаче: „Прощавай, плѧнино!“ И вика колкото му глас държи. Добре че е викал — завърши Манол. — Човекът си отиде, а споменът остана.

Той се загледа към Чернатица, по чиито хълбоци минаваше сянката на облак. После очите ни се срещнаха и стрикто Манол поиска да скрие своята неловкост с усмивка: смяташе, че ме е разтревожил, а тревогата си бе в него. Въздъхна и повтори на себе си:

— Плѧнино! Ах, плѧнино!

Срецу Илинден, както и всяка година, замръкнахме под елите край село Гѧла. Планината — сякаш предсещаше събора — беше укротяла. Всъщност тя си бе същата, но в повишената си чувствителност хората откриват или несъществуващото, или неща, които с делнично гледане не се откриват.

Край недовършения овчарник въртяха на шишове овни: в своята радостна възбуда хората се съетяха, говореха високо и остър дъх на печено беше се застоял наоколо. Ехтияха ударите на наджак, като че искаха да внесат ритъм в неподатливата човешка гълчава или да засият неотразимото впечатление от пригответленията за празника.

Около параклиса се скупчиха родопчанки с оранжеви престилки. Наслагаха на поляната хлябове, варен курбан и, в очакване да дойде младото селско попче за четене на молитва, сключиха ръцете си отпред. Един чистичък клисар със син шаячен брич и навивки ту влизаше, ту излизаше от параклиса. В стълбицата на духовната йерархия той бе над паството и в своята заетост сякаш не забелязваше жените. Бе жив остатък от едно отминало разточително време, затова изгълваше въображението ни с нещо повече от физическото си присъствие.

Напалихме огън. Одабашиица се сниши, доловете на Карлък се сляха в едно мастилено петно. Гората зашушна, появя хлад.

Под голямата ела на заоблената поляна свиреха две гайди. Десетина мъже късаха варени овнешки глави и пееха. В кратките паузи между песните те избухваха в гърлен смях, подаваха из ръка в ръка шише мастика и се провикваха:

— Ха жа ги набъбним!...

Това значеше отново да надуют гайдите.

¹ Куди — пелува.

Заслушах се в разговора им. Приказваха за жени — твърде деликатна тема, която в техните уста бе добила неочаквана мекота и приличие. Поводът бе песента:

*Юнакан карат вързанчек,
връзанчек, синджирџанчек
през среде село Райково.
Момица са е присмела:
„Язък ти, язък, юначе! ...“*

— Жените са по-корави от мъжете. Вързан човек, а тя какво му приказва — изпъшка единият от гайдарите.
— Хубостта дава на жената сила. Ще ти каже каквото си иска и пак ти е направила добро — намести се край огъня секачът Вълко Жижелов, слязъл за сбора от връх Чурика.

— Жената, като ти каже нещо напреки, брой я го това — намести се някой от страни и пресиленият му смях по своему доразви въпроса.

Другият гайдар — Калфата — остави меха на тревата, сложи ръка отгоре и гайданицата изпищя.

— Жената — дигна той показалец и изчака да утихнем, — да дава бог и на камък да се хваща!

И на камък! Там, дето нищо не расте, и там да покълва жена.

Звездите се завъртаха около древната крепост на връх Турлата и мракът се ослушваше в простодушната апология на жената.

На билото, което се възема от Мезаркидик, има три ели — три сухи ели, наредени една зад друга, бити от гръм. Клоните им стърчат черни — като разперени пръсти дирят пощада.

Посочиха ни тях да държим и ние тръгнахме. Каргълът е мек, земята под тоягите гюмка на кухо, подсеща за скрито имане и погребани тайни... Мръкваше. Свечеряването на връх Перелик е неописуемо, защото пред големия гаснещ свят човек интуитивно долавя безутешното на своята самота: долината на Ломовете посинява, горе слънцето златй билото на Мурсайица, а дъхът на гъби и брусници става по-осезаем — повеи на влага и земна дълбина, пред която ти си нищо...

Не слязохме, а се сринахме в долината. Водата гърми в облите камъни, наоколо всичко е мокро и тая мокрота сякаш лепне по тялото. Просторът на планината е потънал нейде и тъмната стена на гората го притиска.

Струваше ни се, че няма излизане от тая синевидна, но звън на пиринчени чанове изведнъж сепна долината... Край пътя пъплеше стадо. Васил Барганов ни прегради пътя с разперени ръце — очите му се смееха, тесните му устни се разтегнаха встрани. Без да продума, посочи с глава своя „ятак“ — дъсчена колиба, пред която настръхнало овчарско куче се давеше в лай.

Докато падне мрак, Динко, синът на стрико Васил, донесе една овца. Донесе я на врата си, здраво уловил отпред краката ѝ. Тъй се носи дар. В походката му се долавяше нещо от времето на пицините празници и жертвоприношения. Динко не се изкачва, а възлиза. Лицето му, тъмно от ветрове, като че изниква направо от бялото овче руно. Кафяв шаячен брич, бели навуша, опасани с юрушки тасми, тяло, което не знае силата си.

— О-хо-хо-хоо... — обажда се стрико Васил от долния край на кошарата.

Няма ехо. Гората само потръпва.

Блясва тънко източен нож с червени и сини капчици по чирените. Това е ножът на Хальо. Той впила жилест палец в мястото на задраната кожа. Говори тромаво:

— Няма да дера, а жа бродирам.

Наистина, бродираше.

Дойдоха и жените с мулета — шумни, забързани. Стрико Васил пак се обади от долния край на кошарата. Около огъня запъстряха дебели халища, пламъците минаха върху тях на талази, олюляха правите ели...

Родопското чевърме не е печене на овен, а писане на поема. Тя започва с прашенето на огън, със скърцането на шиш. Жените шътат наоколо, ракията е побеляла под струята на кайнака, колената на бурчилото пукаг в ръцете на Хальо и миг след това — задъхана от сълзи и радост, гайдата проговаря:

*Ръодум са се, ръодум наредили
покрай море пашови сеймени...*

Не е възможно другаде да се пее с такава насладение. Дъщерята на стрико Васил — Мия — е притворила тесните си селски очи, тялото ѝ се гъне под простата басмена рокля: от очарованието на тая нощ, от песента.

Турлата тъне — в мрак ли, в небитието на предания ли, за обковани в желязо кръстоносци, за крепостни стени... И звездите са се отдръпнали нейде много навътре в юлското небе.

Начупиха елови клонки, Хальо изправи шиша върху тях и опечената дзвиска се свлече безшумно. Замайващ мисис блъсна песента...

Стрико Васил не хапна нищо. Стигаше му, че ни е събрал заедно. Тръгна към дървения чучур, като влачеше лениво гугмените цървули.

Последвах го.

— Отдалеч песента казва друго — прилекна той на облите мъхести камъни.

Ромонът на водата сякаш ни погъделичка. Тоя човек, който рядко изявява чувствата си, заговори с наведена глава:

— Чуваш ли? — попита. — На извора казваме кайнак и туй, дето го свири Хальо, пак е кайнак.

„Кайнакът“ е игрив хороводен мотив, с който родопските гайдари завършват бавните песни. Всеки голям гайдар си има свой кайнак — с него остава в спомена на живите.

Ослушах се: същия неспокоен ритъм, както и на чучура, същата игра и догонване на звуци. Те идеха ту от гайдата и звънваха в ромона на водата, ту се откъсваха от водата, за да бликнат в разтревожената гайданица.

— О-о-ох, горе ле, горо! — изгъшка стрико Васил. — Много си проводила и нас жа проводиш...

Смут от вечната планина! Овчарят се сети за миналите и отминали без следа хора, за нашата преходност. Ракията бе добра и печената овца предизвикваше потаеност в човека звяр, а овчарят се ослушваше в гайданицата, в неясните шумове на гората. Като че искаше да открие отглас на забравата — утехата, че от човека все пак остава нещо в повей на вятъра, в тъмното бучене на нощния балкан и огдире му не е само пустинята на нищото...

ВСИЧКО ДОБРО Е ПРАВЕНО ОТ МЕРАКЛИИ

На тревисти склон край Малкия Кекѝз водата е хваната и тече в дървен улей. Родопчани имат култ към водата — правят я място за почивка и приказка. Така тя влиза в спомените, името ѝ се преплита в случки и събития, опазва по нещо от живелите някога хора.

Но кайнакът на Малкия Кекѝз нямаше вода. Изгубила се бе нейде и тинестото корито бе засъхнало. Текла е някога весела вода, а една жълта тиня бе останала.

Бяхме твърде уморени и вече отминавахме пресъхналия чучур, когато пълномошникът на Гела, Коста Пеевски, спря:

— То тъй, с гръб към водата, не се минава...

Приседнахме, а той раздигна чимовете над дървения улей. Пъхти, рови с ръка, а един от партийния комитет го подкача:

— Кметът иска да тури в ред цялото землище.

Пеевски се прави, че не чува...

Намери засипаното място, където водата се бе отклонила, пусна ѝ път към улея и пак наслага чимовете. Отначало водата текна мътна, после се избистри. В струята заиграха живачни нишки, коритото се напълни и по клочещата вода тръгнаха мехури.

— Чуй, началство! — ослуша се пълномошникът. — И гората приказва, и вятърът приказва, ама и водата като се раздума...

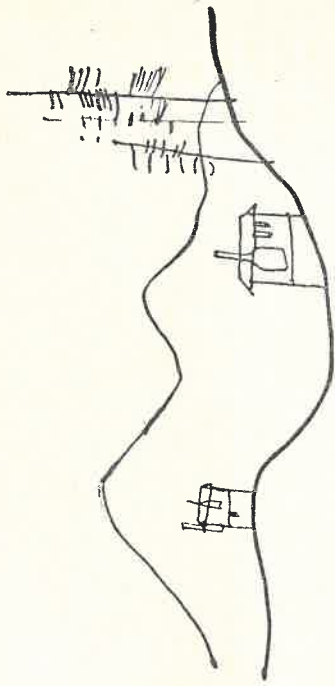
Гадаехме непонятния говор на водата, а Пеевски изчуваше коленете на панталоните си.

— И какво е водата без чучур? — попита се той. — Пои тялото, а душата — жадна...

Пихме и тръгнахме.

Когато стигнахме песъкливото нанадолнище на Бачица, Згуро Каврошилов, който бе ходил да избира място за овчарник и тръгна с нас, спря. Избърса с хастара на палтово изпъкналите стъкла на очилата си и, сякаш дотогава все бе мислил за водата, каза:

— Дето има хубаво нещо, все мераклии го са правили...

ЗВЪНЦИ

Всяко село си има по един Стайко! Той е преправил стая на дюкян и от чувство за значимост е окачил фирма върху избитата в стената врата. Дюкянът е в една от страничните улици, но всички чувствуват неговото присъствие. Защото хората носят обувца, а шом ги носят, се и късат. През мътното стъкло се вижда бялото петно на излисяла глава и нозете на цяло село кротуват върху прашните рафтове. Това са тридесетте чифта калъпи, наставени отстрани с парченца гън, проядени по ходилата от липовите клечки, които Стайко набива в подметките. Изпод тезгяха иде остра миризма на киснат гън, по токущо изметения под тъмнеят мокри петна. С разперена върху коляното длан, Стайко засуква напред и назад копнения уч и доволен го поднася към очите си. Той щръква изтънен като игла, в спиралата му Стайко е готов да открие нещо красиво, защото чрез тоя уч разбира своята неотменимост в живота на хората. Това усещане го извисява над хорската дребнавост — затова кундурджиите обичат да се надсмиват. Те си плащат за това, но голямо удоволствие е да имаш съзнание за своя кураж.

Обущарството на Стайко е последният му занаят: хората стават обущари, след като почнат да си задават въпроси без отговор. Преди това той се е навъртал около добитъка, бил е горски или акцизен служащ. Това е достатъчно да му бъде ясен светът.

Често ходех при нашия Стайко — ходех, без да се питам какво диря. Нозете ме отвеждаха сами, докато чуех острия звук на удар върху шило: а след него — по-тъп по боцнатата в дупката клечка.

Веднъж го заварих да облича с кожа седалището на общинския кабриолет. Обшиваше го на ромбове с топчести пулове по върховете им. Работата беше го погълнала —

не повдигна глава, а усещаше присъствието ми. И занаятчиите си имат свое високомерие.

Постоях така — ни да остана, ни да изляза. От нямане какво да правя, оставих на прашния тегзях два големи звънци, които издрънчаха глухо. Стайко щеше да им прави ремъци.

— И ти се ровиш в стари работи... Дано ти е за хубаво!

Стайко бе повдигнал глава и ме гледаше косо.

— За хубаво, за хубаво — отвърнах аз.

— Но ако ти станат съдии хора, които не разбират от хубавото? ...

Въпросът му бе обушарски въпрос — загадъчен и снизходителен.

Изправи се, взе чановете и ги огледа от всички страни. После удари зиловете им и се ослуша. Плевнята, която Стайко бе обърнал на дюкян, закънтя. Дъхна на сено, долових някакъв остатък от мирис на обор.

— Добри са — каза Стайко на себе си и остави чановете. — И аз имах цяла дизия...

— А сега нямаш ли? — питах.

— Имам, но я нямам.

Странен човек!

Разбрах, че иска да ми каже нещо, но чака оня момент, от който разговорът тръгва сам.

— И ти трябва да си разбран човек, щом си взел да трошиш пари за чанове.

Стайко взе да керосва конеца с восък — търка го прелъто. Накрая не изгърпя:

— Ще ти разкажа една история, за да си правиш сметката...

Седнах, приготвих се да слушам.

— Запилах се за хляба по градовете, а очите ми бяха все в Карабалкан. Викам си: тая година изгървах, но до година ще си ида. Ха тая година, ха другата, а годините си вървят. Но веднъж побягнах. В село влязох нощем, но усетих, че вече косят ливадите. Елите на Карлък са се разприказвали, един хлад иде оттам... Ако можеш — заспивай! И пилците ги не хваща сън. Пейт и право в душата ти ровят. Осъмнах опулен и преди да се е разпавало селото, отидох при братовчедата Маноя. Той пасеше сагмала на първа бригада. Викам му: „Да навързем, братовчед, нашите чанове на кооперативните кочове.“ „Го-

тово“ — рече и аз донесох прашясалия из тавана сандък. Закопчавам ремъците, а ръцете не ме слушат. Братовчедът забеляза, удари ми едно око!

„Момче, дръж здраво бръснача, че ще ме порежеш!...“ И да ти кажа — на Левски му е било по-леко. Кротува оня овен в ръцете ми, чака да му вържа на врата седем оки. Седем оки, но пълни с песен... Кажй ми една хубост, дете не тежи на тези, които са и повявали!... Стадото тръгна нагоре и купенът на Турлата се залюля от чановете като камбана. И друг чан звънти в ушите ми. Нещо ме дави и очите ме припариха. Рекох си: Стайко, трябва да си остарял... А от Каракулас насам е тръгнало едно слънце! Рипка и расте... Бре, какво стана с мене? Обърнах се назад да не види братовчедът очите ми, а срещу мене — цялото село. Излезли са старци, жени, деца... Реват и никой не крие очите си. Какво направих!...

Докъде са вървели подир стадото — не знам, защото се прибрах в къщи и се захлуших върху една възглавница. След ден-два дойде човек от общината: викали ме в Девин. Сложих в джоба бучка брънза и отидох. Дежурният ме върве при едно началство, а то точи с чикийка молив и все едно, че не съм влязъл. Краката ми взеха да слабееят. Да разбереш с какви очи съм гледал — стори ми се, че не държи молив, а обръща в ръцете си ангъч. Дръзна от цигарата, подпря си брадата и дигна въз мене очи:

— А, ти ли си? Откога старите полицаи станаха любители на музиката?

Сетих се: чановете!

Устата ми се слепи, но се напънах и казах:

— Моего полицейство започва и свършва с файтона на околийския, конете и кошумите.

Както си беше!

— Тъй, тъй... А как баш сега, когато укрепваме стопанствата, се сети за чановете? Ти знаеш ли, че агитацията ние сме я измислили?

Лошо положение! Питат те и трябва да отговориш. Де го чукаш, де се пука! Въздъхнах не от добро, но събрах кураж и му казах:

— Другарю, дори овцата като чуе чан, през целия ден пасе весела...

Излезе един вид, че овцата по разбира от него. Не исках това да кажа, а тъй излезе. Уплаших се от думите си, окото ми взе да играе, а той се разсмия:

— Добре ме нагласи...

Олекна ми. Разбран човек излезе. Извадих кутията и му я подадох:

— Да запалим, колега, по един тютюн, че докато дойда, ако знаеш колко грехове съм си измислил...

Прие пигарата. Рекох си: Стайко, спасен си!

Като си тръгнах, спря ме на вратата:

— За две-три години чановете пак ще ги сложиш на тавана, а после ще дойда заедно да ги навържем на коchoвете. Върви сега да си караш почивката.

Но не се върнах. Разбрах, че долините хора са от нас си. Някой като мене, дето е расъл с кочове и чанове, бе завъртял телефона...

Стайко се почеса по излиялата глава, взе единия чан и попита:

— А сега кажи да им права ли ремъци?...

ДЯДО ЙОЦО ЖИВЕЕ

Сакарка връщаше ехото на взривовете. Огромни скални маси рухваха в доловете, а отдире им оставаше шуршемето на свличащи се дребни камъни. Строяха новото шосе през Момински балкан за Лъкинските мини.

В скалите проправяха път, а пред нас в ливадите белееше отколепният параклис Свети Влас — варосан и чист като годеник. Той бе вгълбен сякаш в спомена за ония дни, когато тук са идвали дерекъйци да молят милост от светията — покровител на кравите.

Преди години край параклиса имаше стара ела. Тя бе част от хармонията му, но бяха я отсекли. Цялата околност ни се видя нащърбена.

Отвъд Пульов чучур жени събираха сено, търкаляха го по склона на огромни вълма и пееха. Спряхме. Жените, сетили погледа ни, се извърнаха, размахаха вили и неразбираемите им викове звъннаха като препълнено птиче гнездо. Този изблик на радост от срещнат човек не е възможен в селище.

Спахме в хижата на Имаретдере, където грижливият домакин бе пренесъл селския уют на сини тапети, перденца и салфетки.

На сутринта се заизкачвахме заедно със слънцето към Юрушкото гробе, където Бангъза бе пуснал на паша своя сагмал. Вместо ален шал бе навлякъл черна мушама — прокъсана на тригълници и шита с гүберка. И той нащърбен като параклиса Свети Влас.

Спряхме на двайсетина крачки, загледахме го.

Бангъза се почувствува неловко — повдигна вежди. Чак тогава забелязах, че едното му око е чисто бяло.

— И вие се чудите, другари, че от мушамо чекате млеко... Не дочака да му отговорим — шътна на една овца и тръгна нататък.

В Момчиловци се върнахме късно следобед. Когато влязохме в селото и стигнахме каменната Беровска чешма, от дъното на соака се чу песен. Несигурният, поизтънял глас подказваше, че пее старец. Ослушахме се.

Обрасла в мъх чешма, каменен надпис и старческа песен, оживила пустото село... Не, това не можеше да се отмине! Тръгнахме предпазливо по влажния калдъръм. Зад олющения зид на една стара къща наистина бе седнал старец. Той спираше пеенето, кашляше и след едно изпъшкване, което бе по-скоро въздишка, продължаваше:

*Пилеце, нъстро славейче,
защо ми рано заповаш,
та ма от сън разбуждаш?...*

Приближихме. Старецът не се извърна. Дребното му тяло бе рамкосано от почернелия правоъгълник на широката порта. Навярно бе пред дома си. Поздравихме го и той отговори: „Дал бог добро.“ Повдигна глава — очите му нямаха поглед. Беше сляп. По завехтелите му потури тъмнееха кръпки — той усети по нещо, че се загледахме в кръпките.

— Сиромашът — заговори старецът с далечен глас — на една дрека се радва триж: като я ушие, като я обърне и като я закърпи. Много радости, бей-й!...

— Какво правиш, дядо? — попитахме от нямане какво да кажем.

— Ако ми кажат „добър ден“, отговарям „дал бог добро“ и пея песни.

— Че твоята тогава е в ред.

— Кой ти каза, че не е в ред? Дават ми хляб и вода, а от това по-добро и здраве не бива.

С такива трудно се разговаря.

— Хич ли не видиш? — пита ме.

— Че какво има да гледам? Човек с лъжицата не бърка устата си и на тъмно. Не виждам кой ме гледа накриво, кой — направо. Хората са ме забравили, та съм останал кахи-речи без мъка.

Старецът се усмихна горчиво — стори ми се че спазма задави гърлото му.

— Хей-й, момчета! — свали той отгърканата си гулица. — Я съм заприонен на прага, а гледането е за вас. Чувам, надолу фабрики правели, големи работи... Натам дръжте, а стрико ви Гьорги Кисъв си има песни и една тъмнинка... Да си ми е жива!...

Денят, започнал с ликуващото пробуждане на Имарет-дере, завършваше с тъжния оптимизъм на един нов Дядо Йоцо, чиято песен, нахъсана от кашлица, ни последва из неравния калдъръм.

По козите из Кирленско бе минал засек. Баща ми правяше, че под езика им се появявали бели пъпки, после осакатявали или умирали. Той страдаше за опустелите дъбаци под Гюмюрджински карлък и ние, смъртно почувствавали бедата, се умълчахме.

Една нощ той разтовари два тежки сандъка с чанове. Посещахме се, че ще са от някое измряло стадо, но не го попитахме, а и той нищо не каза. Остави ги под стълбата на двора и от широките им ожукени ремъци в цялата къща се застоя козя миризма. Минавахме край тях, но не им се радвахме, защото мама каза, че над тях тежи смърт...

Чак когато дойде пролетта и позабравихме изгиналите стада, баща ми каза, че чанове били леги в Драма и в тях имало сребро. Но те бяха събрани от разни дизии и съзвучието им, тук-там бе разколебано.

В околията само Шабан Чолака можеше да прави чанове „куйгун“. Един неделен ден ги натоварихме в сандъци на нашето магаре и тръгнахме към Батъко Еминьовата колиба, където Шабан пасеше сюроя кози. Белите къщи на Табаханата останаха назад в синята утринна мъгла. По жълтите ярове подбелът бе разстелил млади листа, папратищата едва се люлееха под утринния вятър и дъх на млада зеленина ни изпълваше със щастливо усещане за пролет. Охраненото магаре ситнеше по изирвалия път и синжира на оглавника му подрънкваше звучно.

Излязохме на Комкйлото и когато стъпихме на равно, баща ми се провикна. Преди ехото да потъне в долината на Аламовска река, някой му отговори откъм окастрените дъбаци:

— Насам, на-са-а-ам!...
Беше Шабан.

Той бе пуснал своята сюрня из присоя, напалил бе огъня и чакаше. На устните му бе залепнала смачкана цигара, свита от парче вестник. Стана бавно, развърза ключа на прашката, подпря сандъка с корем и освободи въжето от задния каш на самара. Същото направи и баща ми.

Те занесоха сандъците край огъня. Върху два забити в земята чатала Шабан бе сложил прът — той наниза звънците на пръта и опита звука им. Баща ми стоеше с отпуснати ръце и очакваше да каже нещо, но Шабан знаеше цената на занаята си. Мълчеше. В настъпилата пауза татко изкара от дисагите шише ракия и му я подаде:

— Дръпни! Да е хаирлия...

Шабан засмука ръбестото шише.

И подхванаха разговор отдалече: Преди години под двата дъба на Комкилото намерили копано. В дъното на ямата имало легло от гърне, а в него — златна костадника. Тръгнали по дирята и тя ги извела до границата. Някакъв папукчия от Мемково или Джованци знаел нишана на заровеното имане — дошъл, отишъл си, а след това отворил в Ксанги дюкян.

— По тия бърчини има още закопано, но си стои в пръстта без полза.

Баща ми се смее:

— И в моите чанове има сребро. Да вземем, Шабане, да му извадим гласа. Той ни се яде, ни изпива...

И Шабан захвана да вади гласа на звънците...

Удари седмия по ред и от замиращия ек подхвана песен:

*Лисни са, горо, стъпи са,
да скриеш вакал Мехмѐтя...*

Гласът му бе чист, разточителен — на места преминаваше във въздишка, която всъщност бе страданието, родило тази песен. Като спря да пее — наведе глава, сякаш се напругаше да долови звука на следващия чан. И навярно бе така, защото Шабан неочаквано го бутна с пръст, нервно улови зила му и звукът заглъхна. Свали чана от ремъка, зарови го в жарта и се умълча. Когато се нагореши, извади го от огъня и като поизстина, застърга от вътре с пила. Не смеехме да проговорим, защото от време на време Шабан удряше чана, вдигаше го до главата си и се заслушваше.

Изведнъж нещо озари лицето му — напомняше усмивка, но не бе усмивка. Той прикрепи чана на ремъка и се обърна към баща ми:

— Тоя пропя...

До обяд Шабан изпи дванадесет песни и дванадесет пъти се улавя за пилата. Накрая му полях с хвойновия бъкъл и той изтри с пепел черния нагар от чановите. Светнаха! Не бяха звънци, а небе със звезди и месечини, под което из ридовете на една невидима планина бяха накацали самотни ели. Металът в тях започваше да ечи — беше онай предходен миг, когато човек в тишината долавя звука и чака неговия ек.

Шабан бавно изми ръцете си и, както ги бършеше с тъканна кърпа, говореше на баща ми:

— Чановете са като хората — секи със свой глас. По отделно я казват, я не казват нещо, а като ги събереш! Един пее — кажи му здраве — друг се дави, всичко разваля. Чан, който е глух и не те удря в сърцето, е тунук. И човек, който е загубил смеха си — е тунук. Трябва да знаеш какво му е исик, какво го затваря, за да го отвориш. Ти, Стефане, защо си дошъл в тоя баир? Гласа на чановите си търсиш, а той е в тях! Едно нагряване на баша, една пила и — пропява. Щом всеки дойде на себе си, щом всички заприказват с гласа си, ако си разбрал нещо от тоя свят — слушай! Сам чан и сам човек нищо не са...

Шабан отиде настрана и сложи в устата си истинска, пазарска цигара. Искаше да се наслади отдалече.

Баща ми разклати малките „каби“, след това — останалите. Люмна и двойният зил в баша на най-големия чан. Дъбовата гора заприказва, кучетата лавнаха и спряха задъхани пред звънците, които баща ми биеше със затворени очи, защото в тоя миг дванадесет приказни еркича с вити рогове и каносани перчемид бяха тръгнали към хоризонта на планината. Той се снишаваше пред сребърната дизия, най-послед намерила истинския си глас.

Шабан приближи:

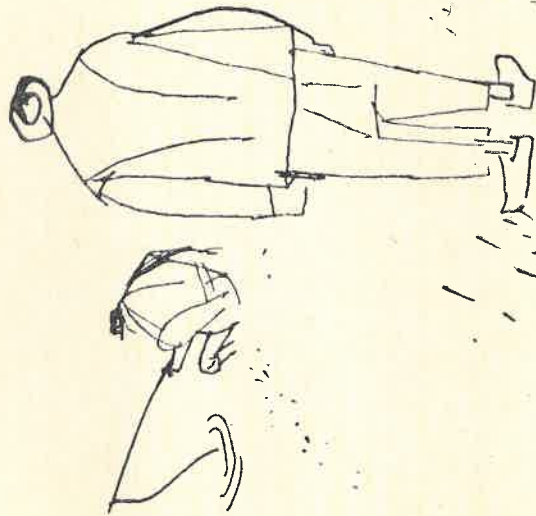
— Великден...

Баща ми сграби ръката му:

— Наистина, възкресе!

Той бе забравил, че Шабан е мохамеданин, но те си говореха за други неща, които не разделят хората...

Шабане! Жив ли си още, защото трите еркича, на които навързвахме най-големите чанове, отдавна са мъртви. Баща ми вече е остарял и аз страдам — отминалата му младост е всъщност мосто загубено детство. И сребърната драмска диния се попиля — от нея намерих само пет звънци, а баща ми не може да си спомни, че са били повече. Изтрих праха от тях, помислах накъсаните ремъци, но не сетих забравения мирис на коза. Побоях се да ударя и зиловете им, защото нямам сили за панахидния им звън. Натъпках ги с вестници и така ги пренесох до София: можеха да издадът звук и да видя в нечий очи присмех. Аз познавам тоя присмех, аз живея в голям град, където хората са възпитани и мълком се наричат простаци... Всяко лято аз ходя на море. Шабане, ти никога не си виждал толкова разголени жени! На мене ми дават за двадесет дена стая с вана — такъв дом ти не си обитавал и в най-хубавия си сън. Аз се изкачвам по стълбище от зелена римска мозайка и съм много доволен от себе си. Морето събужда в нас дълбоки мисли за вечността и всеки се бои да напусне масата, защото ние зло се надсмиваме над отсъстващите... Ти каза, Шабане, че сам човек нищо не е, както и сам чан нищо не е. А аз съм самостен! Ти разбираш човешките работи и ако научиш, знам — няма да ме оставиш. Ела, Шабане, заедно да изкараме вестниците от онемелите чанове, пак да ги възкресим. Но това ще направим като съберем кураж от изпитата ракия. Нищо, че динията е напърбена! Ще разлилеем зиловете, пък да става каквото ще!

РИБИ

Неотдавна бях в мина Бориева. Теглеха ме стари спомени отпреди двадесет години, когато съвният букак на Печинско оглуша от въжената линия и инженер Кеплер, избърснат и чист, слизаше от връх Пётровица с геоложко бастунче в ръка. Минният служащ Павел Колмаков го посрещаше чинно, после двамата навличаха миньорски мушамы и станали в тях неузнаваеми, тръгваха към Втора галерия, където помаци от Чангърдере и Боево тромаво избутваха пълни вагонетки.

Бориева бе вече друга. Току-що беше превалило и в мокрия асфалт играеха сините светлини на окисжен. По жълтите ярове на планината белееха весели жилища, огромни здания бяха пропъдили някогашния пейзаж и аз изпитах тъжното чувство за нещо загубено, невъзвратимо. Никакъв познат! Навсякъде нови хора, с друга пъргавина в стъпката и с жълтеникави пластмасови каски на главите.

И изведнъж срещу мене се зададе Борис Видрата — някогашен познат, военен фелдшер в оставка. Разтвори ръце, поизпасаните му мустаци църкнаха и с патос, който ми създаде измамното чувство, че съм в състав на делегация, възкликна:

— Добре дошъл в нашта Бориева брат'чед!

Да, той ме нарече братовчед и с това ми възвърна чувството за реалност. Наистина, пред мене беше Видрата — шумен, припрян, понесъл стария страх за околните, че словоохотливостта му ще им обърка деня.

Той ми задаваше един след друг въпроси, на които не смогвах да отговоря: за жена ми, децата, имам ли си апартамент... Накрая, без особена връзка с разговора, поклати глава:

— Трябва да се познава живота, брат'чед... Тук искам да ви видим!

Наклони се, сякаш ми поверяваше тайна, после се отдръпна внезапно и продължи:

— Ние искаме да пишете за нас, за Бориева. Дебело произведение, роман! Бориева дава петдесет процента от плана на Горубсо. Реализъм, братче! Близко до народа и задачите, а задачата е — руда!

Доколкото разбрах, трябваше да отговоря защо няма повест или роман за мина Бориева или по-точно, защо аз не съм написал тази повест или роман.

Уж бях все между хората, а се почувствувах виновен. В мислите ми тая „връзка с народа“ добиваше неясното очертание на клокочещо сборище от миньори с пластмасови шапки, а аз — в средата между тях. Дори се видях в новичък костюм — това никак ме отдели от хората и ме смути. Видрата, както става при всеки публичен скандал, с ловко превърлжение се намери при народа, а мене постави отвъде и поиска да му напиша роман.

И тъкмо когато търсех думи да му обясня, че връзката с народа не е само във физическия й смисъл, че във всеки роман човек може да открие истината за себе си ако я дири — тъкмо тогава, значи, се появи моят земляк Димчо Андреев. Димчо излизаше от рудника с тежки каучукови ботуши, които, стори ми се, жвакаха от вода. Андрееви бяха бедни хора. Зиме от Кушльова падина носеха на гръб клечки за огрев и хората все се оплакваша, че някой им е вдигнал плетовете. И Димчо носеше клечки на гръб — мълчалив, тромав на ход. Бузите му бяха покрити с момински мъх и когато трябваше да изрече дума, пламваха като лизнати от коприва „гъркиня“. Та той Димчо спря пред нас. Само че страните му сега бяха потъмнели, вече не криеше очите си и в ръката, която ми протегна, сетих пръстите си меки, безпомощни. Гледам Видрата, гледам него и ми дойде кураж.

— Кажи ти, Димчо, как я мислиш тая работа? — попитах аз, смътно надявайки се на близост с тоя човек.

Той горе-долу беше влязъл в нашия разговор и повдигна сивите си очи — първо въз Видрата, после въз мене.

— И на нас ни дават акъл вълн от рудника. На сухо... Долната устна на Видрата увисна — патосът му беше се разминал с човека, чиято защита бе поел и в пустотата на това разминаване за първи път може би не знаеше какво да каже.

Бях във вилата на един познат — по-право в двора й, защото постройката се довършваше и мирисът на талаш, попианата из тясното стълбище вар и купищата тухли не ме задържаха вътре.

Отвън обаче вилата бе готова — бялата й мазилка по своему оживяваше безрадостния зимен пайзаж на Симеоново със снежна попраха из къра, с разхвърлени, скърпени от четири стени вили, около които бе останало нещо неуловимо от летен смях, пъстри рокли и шум на раззеленели храсти.

Моят познат бе боядисал обшивката на стяхата в тежко, почти отровно зелено; вратата — модел „рибена кост“ — в същия цвят. Това ми се видя безвкусно. Зеленият цвят, който новозабогателите еснафи преди години пренесоха от Швейцария и после стана символ на горски дом, ме изпълваше с чувство, че съм попаднал в двуетажната къща на току-що преселил се в града секретар-бирник.

Наблизо имаше друга вила — трите й квадратни колони бяха твърде тежки за размерите на постройката, но един фугиран тухлен фриз под стяхата ги уравниваше великолепно. Кафеният цвят на старо дърво, с който беше боядисана обшивката на покрива, вратите и прозорците, съвсем ме освободиха от чувството за несъразмерност. Вилата бе направена с вкус и той мамеше въображението навътре. Струваше ми се че откривам нещо: контрастът между тъмните и бели петна, играта на светлосенки, мамеха въображението да проникне във вътрешния мир на тая постройка, докато зелената врата бе лишила вилата на моя познат от обем — щях да прекрача прага й, но нататък нямаше къде да отида.

— Ти за тоя зелен цвят съветва ли се с художник? — попитах деликатно.

— За какво да се съветвам! — рязко отговори стопанинът. — Аз няма да нося на гърба си художническите фантазмагории.

Той бе усетил отрицанието във въпроса ми, защото побърза да попита:

— Какво, не ти ли харесва?

Неговото самочувствие ме освобождаваше и аз отговорих кратко:

— Не.

— А как да боядисам дървената част?

Посочих му вилата с тухления фриз и кафявите капаци. Почервеня, сякаш бях му казал нещо много оскърбително.

— Не ща траур, не ща ковчези! Веселие искам аз, жизнерадостни цветове!

Скандалът стана.

Почти извинявайки се заобяснявах, че предпочитанията към цветовете са в душевната нагласа на човека. Българската къща ни е сродила с цвета на потъмняло дърво и затова кафявото ни вълнува. Казах още, че зиме синкавата белина на снега се уравнивява от неутрално сивеещата стена, а кафявият тон разсича млечната гама на пейзажа и е негова антилиза; че ликуващата зеленина на градината се опошлява от имитацията ѝ по врати и черчевата. Тъкмо обратно — в бялата стена и тъмното дърво на нея, зазвучава зелената прелест на растителния мир.

Слушаше ме, но аз усещах как в него нараства гняв, който не ми обещавахе нищо добро. Накрая не изгърля и ме прекъсна:

— Вземи, драги, да си оправяш вкуса, защото това ти е работа, а народът чака от тебе.

И той от името на народа!

ЗЛАТНА РИБКА

Добрият случай ни събра около един огън с мижо-Раиф от Мугла. Доразказваше някаква история. Сложи ръка на коляното ми и натисна: седи и слушай! Очите му съвсем се потулиха в обраслите с четина подочници.

— Благото е накрая...

Той се засмя сухо, нещо извири в тесните му хлътнали устни — сложи пред себе си продълнен каскет и тупна отгоре с разперена ръка. Това значеше, че ще продължи:

— Хубаво де — му викам. — Паднало ти е — станал си професор. Ами от тоя народ, казвам, колцина според акъла си можеше да бъдат и над професорите, а не са!

Мижо Раиф се хвана за четинясалото лице и пръстите потънаха в сухите му страни. Беше почти без зъби.

— Тъй-й... — умисли се той. — Разпирям му на професора: гледай Шйлестата чука! Не се стига. Помакидик се е навел по-низко, а Одъбашица още по-надолу се е нагърбила на мугленския път. Има ли големеее между тях? Нема... Нема, защото от една бърчина планина не става.

— И с хората трябва да е тъй — размърда се един полегнал секач, който бе загулил наполовина лицето си с бозав овчарски шал.

... Трябва, но не е — наклони се към него мижо Раиф. — Високата чука се мери с аршин, а човскът? Лесно ли се влиза в него да му вземеш боя отвътре? ... Туй казах и на професора. Той разбра, зарязва гъчките, въдиците де. Върви към мене и се смее: "Значи титлата, чиче, както и дрехата, може да ти пробута самоковска теникия за алтън!" Мислех, че ще се разгърди, а той — смях. Разбран човек. Викам му: "Заради мене си зарязва гачките, а той: "Улових аз, златна пастърва улових." Демек, думата дето му казах...

В огъня не прашеха вече елови игли — клоните тлесеха кротко и червените отблясъци едва шаваха върху овчарските шалове.

Какъв бе тоя професор, как разговорът между него и майко Райф бе стигнал до титлите и самоковската тенсия, така и не разбрах. В плътния мрак планината бе малко страшна — само девет кара човека да търси дъното на нещата.

Бай Згуро се изправи да си ходим. Намести торбата на рамото си и ме бутна да вървя.

Тая нощ и аз улових златна рибка...

Згуро Каврошилов е бригадир в Широколъшкото ТКЗС и се гордее с това. Зад изгънналите стъкла на очилата зениците му изглеждат преголеми, с вечно затаен в тях въпрос. Бръсне се в седмичната веднъж или дважд, но аз не съм го срещал в тези дни. Раменете му са малко паднали и човек остава с впечатление за две твърде тежки ръце.

Той все ходеше да избира място за овчарник — пак бе ходил, но на връщане видял огъня, зарадвал се, че пътя му се кръстосал с хора и останал при тях. Там го и заварих.

Бай Згуро се препъваше по неравния път, псуваше камъните и отново подхващаше прекъснатата песен за Личка Становичкина, дето един си късаше сърцето, че не може да я изведе в баира.

С тая песен стигнахме Бачица. Мракът проредя. Бай Згуро ни от дървения чучур, избърса устните си с длан и се обърна към Помакидик:

— Ей там се бяха свъртали Жребовчетата. Нашите завардиха границата да ги чакат, а те си стоят около мястото, дето направиха золума...

— Какъв золум, какви Жребовчета? — питам.

— Чакай да пия още веднъж от кайнака, че тая е дълга.

Бай Згуро пак прегъна тяло, пак избърса устни и за разказва за шайката на Хасан Куленарев — Жребовчето, които през 1947 година стъписа планината. Разбойниците се мяркаха из глухите места с патрондаши и бомби. Тук ги видели, там се мирнали и от това като че бяха на всякъде.

„Лесен занаят: една глава прежалиш и всичко до което стигне ръката ти — е твое... — подхвана Згуро. — Вечерта на 17 ноември Жребовчето слезе със своите хора в Гела и разби кооперативния магазин. В магазина Куленаря горел високо — един вид давал кураж на своите — и хвърлял вафли пред възрастния Стоян Сираков.

— Яж благо! Сега — казва — я съм комисар. И с вафли мога да те нахраня и с коршум да те погостя! Моя воля...

А вързан човек как да яде? Има ли слюнка да преглътне? ... Сирака го били хванали около махала Магарджица, опрели му пистолет в корема и го накарали да ги води.

Излезли от магазина и се уловили за кооперативната каса. Опитали с бравда да тропнат ключалката и като не могли, сетили се за касиера. А касиер бех аз. „Ти ще ни водиш!“ — рекли на Сирака. Какво ще прави — повел ги. Излязох сънен, очите ми не виждат, но то не бе за много. Един парабел срещу челото бързо разсънява човека.

— Ключът от касата!

И думите на Куленаря страшни, и нощта — гроб. Уж борица гори в ръката ми, а то — аз съм се вкълел целия като борица.

— Какъв ключ? — викам. С питане искам да си събера акъла.

— Ей такъв!

Изкара един патрон от патрондаша и го подхвърли в ръка: животът ти, значи, струва едно оловно зърно.

Нещо ме сряза. Сам не зная от де ми дойде тоя кураж. Викам му:

— Цената на моя живот може да е паднала на един коршум, ама каса с куршум не се отваря.

Приказвам и се наслушвам — няма ли отнейте да се чуе човешки глас, да светне лампа. Каква ти лампа, какъв ти глас!

Куленаря извади кама. Ей такава кама: писана, с голяма глава. Усетих как пуловърът хрусна и върхът ѝ опря в голото ребро. Едно натискане — толкоз ми беше. Валилка, жена ми, усети, че става нещо. Изскърца врата. Измъкнаха се от халищата и децата. Наредиха се едно до друго: До Златка — Станка, до Станка — Петранка. От очите им текат сълзи, а ги е страх да извикат. И мене ме задави нещо в гърлото.

— Забивай де! — викам. — Стока взехте и една сиромашка кръв вземете! Няма да ви е зеде...
Надигам с надежда дано чуят комшиите. Да чуят, ама всичко е заспало. А Василка:
— Згуро, дай тоя ключ! Една глава прави парите на един ключ.

Като чу „Згуро“, Куленаря ме попита:

— Ти да не си Згуро на Анастаса Каврошилов?

— Я съм.

— Имал си дѐне — рече.

Чудя се аз какво стана, как тъй се обърна работата. Оставиха от четата едно ягодище да ме варди, а другите отидоха да товарят мулетата в магазина. Чак сетне, като ги изловиха, се разбра, че Куленаря е преспивал като дете у нас. Преди години от Мугла и Триград ходеха на пазар в Чепеларе и делеха пътя с едно спане в Гела. Трябва с хубаво да е запомнил нашата къща.

Като си тръгна, рече:

— Ти си един будалев българин. Куршумът ти беше готов.

Нали усетих друга хава, та го подразних:

— Я са разминах с моя куршум, а ти да видим как ще му свиеш кубето на тоя занаят.

Засмя се и попита отде съм имал толкова кураж да не давам ключовете.

— Не от кураж, а от страх — реках. — Как после ще се живее!

— Луд, чист луд!... — чух отдалече гласа на Жрѐбовчето.

Отиде си, а парите — милион и нещо бяха — останаха.

Сега като си помисля, трябва да съм бил луд...“

Бай Згуро пак се препъваше в неравния път, но не псуваше камъните. Замълча, а и аз не го подпитвах, защото нямаше за питане.

ОТМИНАЛО ЛЯТО

В просънната долавях собствените си думи — те идеха до мене отдалеч и тъй като не можех да видна в смисъла им, повтарях техния звук:

— Хората раждат и нямат никаква заслуга за това, докато гвоздеите са съвсем друго нещо...

Защо гвоздеите? Откъде накъде гвоздеите?...

Питах се и ме се виждаше странно, че от всяка глупост човек прави проблем.

Размърдах се. Две слънчеви зайчета на родопското одеало ме връщаха към действителния свят. Върху главницата едно мокро петно бе пречертало кръг. Чудесно! Спал съм добре... Разслабващата леност на топлата стая ме изгълваше с усещане за здравия студ на февруарския ден. Мътните криволици на огрените от слънце стъкла, почернелият сняг на отсрещните покриви, въглищната кофа край камината — всичко ми показваше, че наистина съм буден.

Чак тогава си дадох сметка и за хората, и за гвоздеите. Из тоя сънен хаос все пак прозираше мисъл — в нея бях готов да откривам нещо особено: човек е неуморим, когато се занимава със себе си. И започнах да дияр случка, която да оправдае моя полусън, думите които бях си казал.

Така се намерих в колибата на Идриз между Виево и Стражът...

Някога Идриз бе за нас много нещо. Ние го очаквахме — Идриз ни носеше хляб. Той идваше със завъртяно накриво войнишко кепе, останало му от последния запас, оставяше торбата под голямата ела и една вътрешна усмивка озаряваше лицето му. Тя ни възпираше да се нахвърлим върху царевичните пити. А бяхме гладни. Ах, как бяхме гладни!

Идриз всичко разбра — заговаря тромаво:

— Яжте! Цялата неуправия на света е за хляба...

И ние ядохме. За Идриз се сещахме чак когато видехме торбата празна. На по-чувствителните им ставаше неловко. Той все се отдръпваше настрана, за да ни вижда всичките

вкупом. Идриз хранеше въоръжени, страшни хора, озънал бе значението си и в своята гордост изведнъж ставаше голям...

След толкова години пак бяхме заедно. Без да зная защо, чувствавах се виновен пред този човек — така е лесно да се заплетеш в ненамясто думи. Мъчех се с насилно въодушевление да припомням подробности от миналото, които всъщност не бяха така, но аз правех Идриз съучастник и той неловко се наместваше на коравия миндер. За него светът си бе останал същият и аз се стъписах от фалшивия подем на собствения си глас. Имаше само едно оправдание: в безначалната пустота на планината бях намерил страха, бях срещнал човек, а това е истински повод за радост, в която човек лесно прекалява. Пресегнах се към раницата за ракия. Идриз натисна ръката ми с корави пръсти:

— Който веднъж е хранил, винаги може да нахрани. Погледнахме се, разбрахме се.

Тревата навън отдавна бе прегоряла. Беше един от ония късни есенни дни, в които прозрачният въздух ни изгълтва с печал за отминалото лято. Дъждовете бяха донесли траен хлад — уж не беше още за печка, но без огън не бихме преживели интимната пределст на варосаната одая. В отвореното колело на четирикраката соба се люлееше жълт пламък, разгарящите се клечки пукаха и лицето на Идриз пак бе оживено от вътрешно сияние, както някога в еловата гора на Ймаретдере, когато ни носеше царевичени пити. Той бе наловил във Виеската река риба. Тя сребрееше в бакърената тава — Идриз пак можеше да посрещне и нахрани.

— Бяха цял куп, с връх... Слегнаха се и сега тавата е равна. Като хората! Всеки си търси мястото, всеки е тръгнал нанейде, но тавата има ръб. Тогава — един отгоре, друг — отдолу...

Идриз говореше загледан в мокрите гърбове на риби. Погледът му бе погаснал за миг като мъртвите им очи и аз не знаех какво да му отговоря.

Навън издрънча хлопка. Жена му прибираше кравите. Белият ѝ тестемел се мярна зад отворената врата, в чистата одая дъхна на тор. Идризца ме здрависа като дръпна непохватно ръката ми. Тя не криеше лицето си, но очите ѝ отблъзваха моя поглед. Беше завяхнала, но в тялото ѝ играеше онака пъргавина, която предизвикателните през

младостта си жени никога не загубват. И в лицето ѝ се потайваше прежна хубост.

Отпихаме от гряната плодова и нареждахме по ръба на калайдисания сахан целите кости на изядената пъстърва.

Първият ни разговор не беше потръгнал. От него остана следа на взаимно неудобство и за да го отстрани, Идриз зараказва за своята сватба — как в такава една нощ откраднал жена си от съседните махали, как подир яките мулета глътнали гърмеките на неговия чифте пицов.

Той изчака жена му да извади от пръстената плоча топлите катми, да излезе и тогава заговори.

Стопанинът се оживяваше от това връщане в истинската си младост — ракията бе поразгързала езика му, но не си лична дума не изгърва.

Идриз си спомняше премного неща. Ограниченото поле на неговите впечатления се превръщаше чрез малките подробности в свят — пълен с живот, внушителен поради това, че неговата непонятност ставаше в тая вечер откритие. Равният му глас не издаваше възненение — възненение бе стаено в дълбината на най-обикновените думи.

Забравихме и ракията, и рибата. Идриз бе стигнал до там — как въвел жена си в застланата с халища одая. Нейде из къщата хлопнал долап, в мрака навън загълхнал шелот и младите се видели сами. Газената лампа пукала на изгасване, но Идриз бил оглушал за всичко. Събличал жена си.

На това място спря. Долових колебанието му. Той въздъхна и думите се откъртиха заедно с въздишката:

— А беше жена... Мермер! Пиронете изригнаха от доскине — и те да погледнат...

Замълчахме. Не! Идриз не бе разюзданик, който дири в думите нова наслада. Той и на мен не позволи да омърся с мисъл спомена му. Нис бяхме мъже, преди години свързани чрез хляба и взаимния риск. От това време бе останало само едно ехо — дори не изпитвахме особена нужда да говорим за него, но то пречистваше погледа и недоизявената радост, че сме заедно.

Окапалите листа бяха разголили възлестите клони на крушата край хармана. И артрозните стави по ръцете на Идризца бяха я отделили от младостта. Едно лято си отиваше, една младост беше си отишла, за да оживее в моя февруарски полусън или в пироните на идризовия дом, потаили се в дъските до нова сватба, до нова младост.

— Най-простото нещо е да зографисаш риба. Хората са му намерили леснината и си я рисуваха...

Това обяснение ни накара да се усмихнем.

Удари камбаната за вечерни — нейният ек сякаш ни тласна да се извърнем. Пред очите ни беше бялата прелест на къщите, нахалци по отсрещната стръмнина една върху друга. Листата на стария орех лъщеа като мокри, шумът на воденицата идеше нейде много отдалеч и ние, в очакване на следващия камбанен звън, забравихме за какво бяхме говорили...

След час спяхме в Пампорово.

Както седехме на една скамейка, Солоухин взе клечка и нарисова пред себе си сплескана елипса със шръкнали отдире краища. После бодна в окогто на рибата.

— А защо утре да не отидем на пастърва? — попита неочаквано.

Това той или бе научил още при църквата, или докато рисувахе рибата...

Изракахме да омикне денят. Слънцето наикна, мъглите из планината се вдигнаха и — тръгнахме.

Съществуването на Гриградските скали е известно на машинна, а те са най-внушителното нещо в Родопите. Човек се задъхва под шеметния им отгес, изпълва го непонятен смут. Водата бучи в мрачната дупка на Ждрелото и заедно с водния прах хладината на небитие докосва тялото ти. Един лъч надникна в тъмната бездна и пъстра дъга опира крайчеца си в мократа скала. Тя е покрита с мъх, течението люлее тук-там вкоренилия се здравец. Володя хвърля камък в тъмната дупка — струва ни се, че е летял предълго, докато чуем плясъка му в подземното езеро.

— Изумително!

Володя е поет и не крие очарованието си. Той вярва, че Орфей е влязъл в ада тъкмо през дупката на Ждрелото. Може и така да е.

Пътном бяхме избрали Османов вир за риболов, а не ни се тръгваше. Когато отидохме там, беше късен следобед.

Бамбуковата пръчка се гъне в ръцете, влакното изсвирва и ологото цопва в подмола. Цопва, а Володя вече охка:

— Ой, рибчонка!...

Уловената пастърва мята бял корем, опашката ѝ почти опира до главата — блестящата подкова се обръща ту на

Всеки ден, преди да завърти ключа в дъбовата врата на енорийската църква, отец Иван се изправя пред каменната риба. Той отдавна е престанал да я забелязва, а тя от сто и тридесет години си стои там — дълбоко изрязана в посивелия пясъчник, обърната на изток, откъдето идат вековете. Тук-там камъкът е хванал топчест мъх и чашките на лишеи са го погръскали отгоре. Рибата сякаш крогува по пескливото дъно на една въображаема река. Дори ми се струва, че хрилете ѝ помръдват, защото сянката на облак минава върху грапавия камък.

Отец Иван знае, че изображението на риба е знака на първите християни, но защо — не може да обясни. Той прекарва ръка през червеникавата си брада и с глас, в който има остатък от църковно пеене, говори:

— Новите учения стават силни, защото ги преследват... Първите християни, заплашени от разпятие, взаимно са се откривали чрез една нарисувана върху пясъка риба. Може би безгласието на рибата да е станало символ на това мъдчливо откриване...

Отец Иван очевидно се наслаждава на своята реч. Колко пъти в годишната ще му се случи да разговаря с чужденец?

Володя Солоухин, който се ослушва в шума на крайречната воденица, се обръща към свещеника:

— Тайните общества винаги са имали пристрастие към символите.

Отец Иван от учтивост кима с глава.

Неясните неща винаги са давали повод за дълги разговори, но с нас бе старият Ангелия — човек твърде зремен и затова сниходителен към нашата склонност да си измисляме. Той бодна с пръст върху дълбаното в камъка и с един замах прерисува рибата:

една, ту на друга страна. Завиждам на Володя, дори гледам повече към неговата въдица, отколкото към своята. Но в тоя миг нещо подръпва ръката ми — влакното тръгва в подмола под скалата. Едно рязко опъване и обтегнатото влакно сякаш зазвянява.

Само рибар може да разбере трепета, когато над водата се замаята уловената риба! Струва ти се, че ще се откъсне и цолне във вира. Затавяш дишането си, за да избегнеш фаталния миг и в напрегнатите секунди останалият свят преставя да съществува. И за мене е престанал да съществува, затова ми се вижда странно, че чувам отдире си човешки глас:

— Колцина като вас е видял мижо ви Ибрахимко... Сѐ сте еднакви.

Някой е дошъл незабелязано, изчакал е да уловя рибата и тогава да заговори. Не мога да се обърна: слезестият корем на пастървата хладнее в дланта ми. Истинска балканка — с червени пулове и назъбена хищна уста.

— Ты видел, старичок! — вика Володя от другия край на скалата.

Оня зад мене му отвърща:

— Видех, видех... От немане какво да правите сте дошли на край света. Рибата мамите със стръв — себе си мамите...

Аз превеждам на Володя и изведнъж ми става весело от големата пастърва, която бие отгърре кошчето, от неочакваната среща с философствувания старец.

Шапката му е плетена — на върха ѝ е клемнала спласена топка от прежда, която го прави малко смешен. Брадицата на почернялото му лице съвсем е оредяла; и потурите му са стари — съвсем стари — с избеляли гайтани и кръпки.

Отново хвърлиме въдиците и мълчим в очакване, а мижо Ибрахимко си приказва:

— Водата се не свършва, и рибата се не свършва. В Ждрелото има едни зъбати — по два лакта. Оне от турско са останали, ама за тях конецът ви е къс... Глупава риба, брей-и! И тя като нас. Стръв ѝ подаваш, а си мисли: какъв късмет! Хубав късмет... Кой на кого прави добро, без да е сложил тиганя за джигера му?

Мижо Ибрахимко се смее беззвучно, дребното му тяло се тресе.

Володя — казвам, — ти слушаш ли?

— Слушам, слушам... Такова старче и на риболов да ти приказва е приятно.

Мижо Ибрахимко разбира, че говорим за него и се отмества още по-близо до нас.

— Всеми да пушиш — подава му Володя кутия „Бемор“.

Мижо Ибрахимко оглежда кутията от всички страни:

— От тоя тютюн в нашия селкоп не продават...

Той види от погса прокъсана пунгия, бавно откъсва пракан и удри с чакмак в кремъка. Знае: чужденецът не е виждал такъв кибрит и чака какво ще му каже. Но Володя се е улилал със стръвта. Топчетата на червения хайвер светят на слънцето и мижо Ибрахим се чуди:

— Тия работи да са жемени, какъв гердан става от тях! Володя се смее, а старецът започва уж да дири нещо в джоба на доламата си — да мине време. Усещам го как мърда на камъка отдире. А мижо Ибрахим е много любителен. Той иска да узнае кои сме. Светът откъдето сме дошли за него е много далечен — ние пушим тютюн, който той никога не е видял в селкоопа.

— Другари, бива ли да ва питам един въпрос? — подхваща той и продължава без да чака отговор. — Гледам ви: хора на положение, а сте седнали цел ден да ловите риба, за да се наядете един път. Защо не идете при председателя да ви извърти едно чевърме? За нас има нема, но за такива госте бравът е готов. Пък и за мижо ви Ибрахим може да артиса един кокъл.

— Тая работа — обръщам се аз — е за големци. Нащата е дребна...

— Абе — клати глава старецът, — всеки тъй приказва, а като те охаше, тогава му разбереш зъба. Щом сте тръгнали с волга...

Той се приближава и шепне в ухото ми:

— Твоят аркадашин ще да е руснак, ама от какво яде хлеб?

Двоумя се какво да измисля — хитрите му очи, потаили подозрение, настояват за отговор.

— Писател е — казвам.

Мижо Ибрахим вече е влязъл в дира и не иска да я изгърве:

— Ще рече, че писува читанки — уж на себе си посянява. — Че туй занаят ли го смятате?

Какво да му отговоря!...

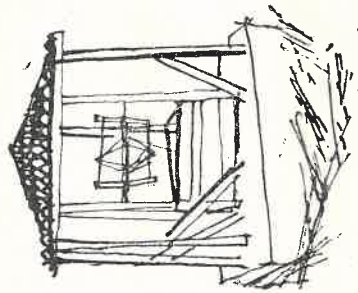
Високо над нас светят огрените от залеза ели. Вирът е изменил цвета си, водата се пени в камъните и писък на птица заглъхва в омълчалата се долина.

Володя е прибрал бамбуковата пръчка в калъфа и с пръст брои уловените риби. Изправя се, очите му светят: в Москва той ще бъде щастливецът, ловил истинска пъстърва! Дори говори за това с предвкушване на своето тържество. Но присъствието на мижо Ибрахим сякаш смущава изблика му — погледите им се плъзгат и не се докосват.

— Символът на първите християни, силата на последваните... — припомня си Володя разговорът пред църквата. — А тоя старец ни пита защо губим цял ден, за да се нахраним един път!...

Ние се олюляваме върху речните камъни, пазейки равновесие с разперени ръце, а мижо Ибрахимко се удивлява отдире:

— Чудни хора!... Книги пишат, риба ловят, а не се научат от рибите...

В МЕСТО ПОСЛЕСЛОВ

ПРИ ПЪРВОТО ПОЗНАНИЕ

Собствената биография е нещо, което не ни принадлежи, защото други определят нейните стойности. Усилията да имаш биография, винаги са били уморителни и за тебе и за околните. Затова разглеждам презрелиците си откъм веселата им страна — хората тайно ненавиждат праведниците, а чрез смяха всичко става приемливо...

Помня се от тригодишен, в газен сандък върху едно муле. Бяха ме уравниволили от другата страна на самара с камък. Край Татювата колиба, където отидохме, имаше азмак, а над азмика — бук. На клоните му бяха вързали люлка и малкото Татарче, което бе на моите години, ме люлеше напред-назад. Но дойде баща му — усетих, че ме загера силна ръка и от зеления вършишак на бука ме лизна хлад. Слязох от люлката и се чудех: защо като те залюлее голям човек, се вдигаш по-нависоко. Това бе първото ми познание за света!

Златоград, където съм се родил през 1924 година, бе бял като сняг: и къщите, и нажежените през август пясъци на река Своят-липка, и чадърите на по-малките сватби, които се люшкаха върху изгърбения Бабичински мост. Напролет идваха камиларски кервани да вдигат тютюните, униците им хлопци палнеха сокаците и въображението ни с приказката за друг, непостижим свят. Чакахме всеки Илinden, за да излезем на границата, където ксантйски гърци донасяха върху смешни „фордове“ дъх на море. По Голям байрам градът замръзваше с тайнството на поверията, събуждаше се в полунощ от тъмното думкане на танан и осмиваше чист, олекнал като чудо. По есенните припечи се олюляваше прегорял папрат, а южното небе светеше над пожълтелите Юрт като седефено копче. Замити — о, това бяха истински зими — със следи от нови галози в дебелия сняг, които си поделяхме и бяхме най-щастливите деца!...

На единадесет години написах своето първо стихотворение и без да се замислям, че обричам на риск бъдещата си биография, го пратих в списание „Християнче“. После превратностите на

юношеството ми се присмяха и в трети клас учителят Цано Узунев ме би за богохулство.

На молбена, при започване учебната година в Райковската гимназия, се явих светнал като пуканка и в гимназияската куртка изпитах първото коварство на чувството за значимост. Клозетът, от който в междучасията излизаше синкав дим, се раздиреше от политическите противоречия. Стените му ту вдигаха горе, ту спускаха долу съюза на националистичните легиони, а в час по ботаника погледът на младата учителка Йосифова ни караше да се изчервяваме.

И всичко щеше да си върви тъй — между действителността и съня, но ни поведоха под строй към буканиците на Ворадил да събираме жълд. Оттам се върнах с томче Смирненски в чантата. Мил поет, с мечтателни очи, а ми отвори работа. Разточителството и покоят в къщата на бай Коста Куклев ми опротивяха, докато в мразовия декември на 1941 година селският полицай Амурската ме подкара към Смолянското околийско управление. Ботушите му скръцаха отидир в замръзалия сняг, а той промилляваше гласно падаоксите на света:

— Те се намесили в работата на царя, а аз с тях да бера мразове из пътищата...

От Ксанни ми са останали едни звуци на китара и нащърбената стена на Момчиловата крепост. И правните ходици на пустия манастир Свети Кирик, и топлите зеници на поета Кирил Маджаров, който идваше с войнички шинел в ученическата ми квартира, и алтовото чуруликане на очарователното гъркинче Евхари, и белите плажове на Болуштри, и първите мои стихове в „Българска реч“, които ме изстреляха замян от бялата сграда на гимназията, за да тръгна из града като лунатик.

Младите хора са безтактни. Срещу патронния празник на гимназията — рождения ден на княз Симеон Търновски — с невинна явря в чудото поръсихме из гимназията позив. Моят ксантйски чмицрениц двор на кира Пенелопи, който замираше очарован от своята стопанка.

Директорът на Лъдженската климатическа гимназия Захов ме прне като си дадохме мъжка дума — да не злосторничим един-другиму. Искрено желях да устоя на реченото, но има и хора, които винаги се намесват ненавреме. В час по география вратата изскърца не на добро и един бял шифер пронесе цмето ми. През затворената врата на ареста, докато се мъчеше да заключи ржж-дясалия кофар, полицейският старшия безстрастно ми припомняше припцата за покритото мляко и котките.

След няколко месеца държях с неопитните си ръце автомат. Септември доняха без да гръмна срещу униформата и ако не бе шифът на английската мисия майор Джонсън, който отсам Драма ни уверяваше, че подицът ни зле взоръжените е по-красив, нямаше какво да разказвам. На 9 септември имах в дособа си четири бона по за хиллада лева. Скъсах ги с велико презрение към сгромолясалия се капитализъм и опитница от знамена, партизански навуца и патронизи, а аз тръгнах към фронта да наваксам пропуснатото. Нямах лична и конна свързка, имах и неподатливата към описание гордост на двадесетгодишен капитан, защото думата „главоламване“ чух много по-късно.

От фронта се завърнах със санитарен ешелон. Мама ме намери в общовойсковата болница — целият път до София тя бе изминала с едно затворено око, за да ми съобщи откритието си, че мога да живея и с едно око. Нямах друг избор, но възприех думите й като добра идея.

В армейската ми атестация е вписано от един прозорлив началник, че съм офицер с добри командни качества, но... пиша стихове.

Взех си поука и започнах да пиша белетристика.

Издах съм шест книги. Започнах ги с искреното желание да емая света, но той си останал непохватим в своята логика. Никога не се досетих, че и с натовс напирените неща понякога не искаме да ни се припомнят.

Последната ми книга „Хората са навсякъде“ е по-пошлена, а това не е малко. В нея се върнах там, откъдето започна моя живот — газения сандък, разстранен на самара с камък, люлюката на буки, Танара, който ме стрелна към листак, за да се учудя пред първото си познание за света.

Станислав Сивриев

София, 10 май 1985

СЪДЪРЖАНИЕ

Цвят до цвят

Х О Р А

До чистия сняг 7
Стрико Стефо посреща и изпраща 13
Награда 16
Признати и непризнати 20
Когато ракията е зелена 23
Солена дъжд 26
Добри и зли 28
Поетите се тревожат и не умират 31
Дядо Илия 47

Д У М И

Изгубена броеница 77
Софроний е между нас 95
Без отговор 97
Когато радостта се дели 99

П Е С Н И

Като приказка 103
Нашите песни 105
Среща 109
Поводникът повежда към размишъл 111
Намерена истина 113
С поезия е по-леко 115

К Ъ Щ И

Широка лъка 127
Белия къщи на Беломино 131
Самородно злато 138

Ч Е Ш М И

Водата е за всички 143
Красотата не е за всички 145
Една апология 147

По пустинята на нищото 149
Всичко добро е правено о мераклии 152

З В Ъ Н И Ц И

Връщане към село 155
Дядо Йоцо живее 159
Възкръсналата дивия 161

Р И Б И

Близко до живота 167
От името на народа 169
Златна рибка 171
Отминало лято 175
На край света 178